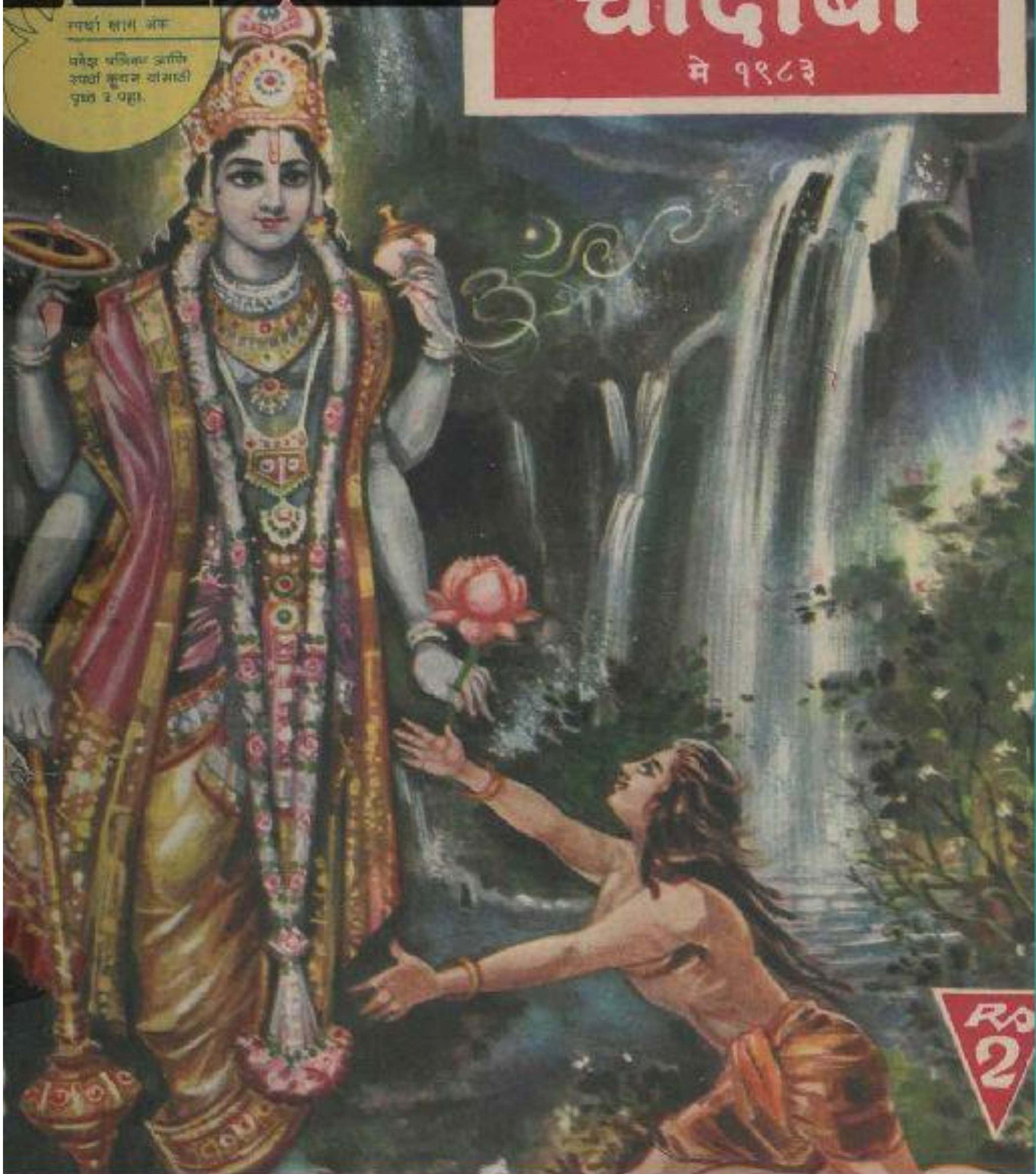
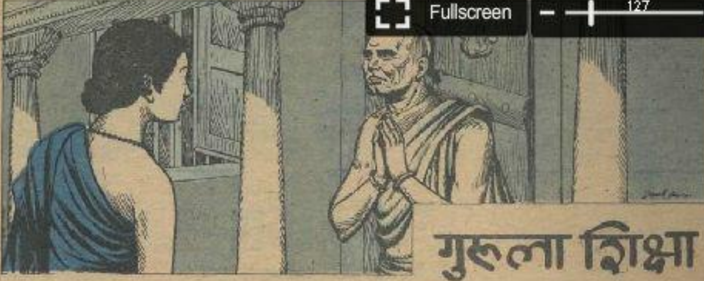

चांदोबा
मे १९८३
Rs
2

गुरुला शिक्षा

रमानाथ एकटाच होता. लहानपणीच माता-पित्याचे छत्र गेल्यानंतर तो एका गुरुकुलाच्या आश्रयास येऊन गुरूंची सेवा करीत वाढू लागला. त्याचे गुरु फार प्रेमळ होते. त्यांच्याकडे शिकावयास येणाऱ्या धनिकपुत्रां समवेत त्यांनी रमानाथास शिकविले. वीस वर्षाच्या वयांत रमानाथ सर्व शास्त्रांत पारंगत झाला. एके दिवशी रमानाथाला जवळ बोलवून गुरु त्याला म्हणाले–"बाळा, रमानाथा! तू फार शहाणा व समंजस आहेस. धनाचा लोभ न धरतां गावोगांवी फिरून लोकांना आपली विद्या शिकव. लोक प्रेमाने जे देतील तेवढेच स्वीकारून समाधानी वृत्तीने रहा."

रमानाथ नम्रपणे हात जोडून म्हणाला–"गुरुदेव आपण सांगितल्यानुसारच मी वागेन. आधी कोणत्या गांवी जावे, अशी आपली आज्ञा आहे?"

गुरु म्हणाले–"कुण्याही गांवीं गेलास तरी हरकत नाही, पण चुकूनसुद्धा मूर्खपुरीस जाऊं नकोस, ही गोष्ट मात्र लक्षांत ठेव म्हणजे झाले."

गुरूंस अभिवादन करून, रमानाथ गुरुकुलाचा निरोप घेऊन निघाला, त्याचे दैव म्हणा की योगायोग म्हणा, दिवस मावळायच्या सुमारास तो मूर्खपुरीच्या सीमेवर पोंचला. एक रात्र त्या गांवी घालवल्याशिवाय गत्यंतर नसल्यामुळे त्याने त्या गांवातील एका घरी मुक्काम केला. त्या घरच्या गृहस्थाने रमानाथाच्या नावा गांवाची, उद्योग-धंद्याची चौकशी केली. रमानाथाने स्वतःबद्दलची सर्व माहिती सांगितली. ती ऐकतांच त्या गृहस्थाने त्याला नमस्कार करून म्हटले–"वयाने लहान असला तरी विद्येने थोर असणाऱ्याला हात जोडून नमस्कार करावा, असे शास्त्रवचन आहे. आमच्या गांवांत योग्य गुरू नसल्यामुळे मुले बिघडून जात आहेत. तुम्ही इथेच राहून आमच्या गांवच्या मुलांना शिकवावे."

यावर गुरूचा उपदेश लक्षांत घेऊन रमानाथाने, आपणांस या गांवांत राहणें शक्य नसल्याचे सांगितले. सकाळी तो उठतोय तोच गांवांतील कित्येक लोक विविध प्रकारच्या भेट-वस्तु घेऊन त्याला भेटावयास आले. व आपल्या मुलांस शिकवण्याची विनंती केली.

त्या सगळ्या भेट-वस्तू बघून रमानाथाच्या तोंडास पाणी सुटले. विद्याभ्यासासाठी कष्ट सहन करणाऱ्या गांवकऱ्यांना बघून रमानाथाला वाटले की त्यांच्या मुलांना शिकवणें हा त्याचा धर्म होय. अशा प्रकारे गुरूने केलेल्या उपदेशाकडे त्याने कानाडोळा केला. ग्रामाधिकाऱ्याने रमानाथासाठी एक लहान घर बांधवून दिले. शाळेची सुरुवात होण्याआधी त्याने रमानाथास म्हटले, "तुमची शाळा व्यवस्थित चालू शकली नाही तर तुम्हाला त्या तिकडे दिसणाऱ्या वाड्यात रहावे लागेल.

त्याच्या बोलण्याचा रमानाथास अर्थबोध झाला नाही.

मूर्खपुरीची पोरं अति द्वाड होती. रमानाथ अनेक प्रकारे शिकवायचा प्रयत्न करी, पण ती नुसता-धिंगाणाच घालीत. त्याने लक्षपूर्वक प्रत्येक मुलाचा अभ्यास करून पाहिले की सगळीच मुलं खराब नाहीत. त्यांतील कांहीजण खोडकर असून ती इतरांना शिकूं देत नाहीत, म्हणून त्याने अशा कांही व्रात्य मुलांना निवडून त्यांना कडक शिक्षा दिली.

त्याच दिवशी ग्रामाधिकारी रमानाथास भेटून म्हणाला–"तुम्ही मुलांना कां मारले?"

"त्यांनी धिंगाणा केला म्हणून मारावे लागले." रमानाथ म्हणाला.

"धिगाणा मुले करणार नाहीत तर तुम्ही, करणार काय?" ग्रामाधिकारी रागाने म्हणाला.

काय बोलावे हे न कळून रमानाथ गप्प राहिला.

ग्रामाधिकाऱ्याने रमानाथाला "मुलें म्हणजे देवाघरची फुलें, म्हणतात ना? मग यापुढे मुलांना कधी हात लावूं नका, न मारतां शिकवत चला!" अशी समज दिली.

त्यानंतर रमानाथ मुलांना न रागावतां न मारतां शिकवण्याचा प्रयत्न करूं लागला, पण त्या निर्बुद्ध मुलांपैकी एकजणसुद्धा एक अक्षरही शिकला नाही. कांही दिवसांनंतर ग्रामाधिकारी पुन्हा रमानाथास म्हणाला, "तुझ्याकडून एकाही मुलास विद्याभ्यास येत नाही असे गांवकरी म्हणत आहेत." यावर रमानाथ म्हणाला–"तुमच्या मुलांना विद्या येत नाही, यास कारण मी नव्हे, त्यांचे आईवडीलच होत."

"मग, काय करावें म्हणतां?" ग्रामाधिकाऱ्याने विचारले.

"सगळया गांवकऱ्यांना एकदां एकत्र बोलवा, मुलांनी चांगला अभ्यास करावा म्हणून घरी काय करावयाचे ते मी समजाऊन सांगेन!" रमानाथ म्हणाला.

त्याच्या म्हणण्यानुसार गांवकऱ्यांची एक सभा बोलवण्यांत आली. मुलांना अभ्यासाचे वळण कसे लावावे? घरी कसा अभ्यास करवावा? गरज भासली तर त्यांना शिक्षेची जरब कशी बसवावी? वगैरे गोष्टी रमानाथाने त्यांना समजाऊन सांगितल्या. तेव्हां, "मुलांचा अभ्यास सगळा घरी आई-वडिलांनी घ्यायचे झाले तर विद्यालय कशाला? गुरु कशाला?" ग्रामाधिकारी म्हणाला.

तिथे उपस्थित असलेल्या बऱ्याच मोठया लोकांनी सुद्धा हीच शंका बोलून दाखवली.

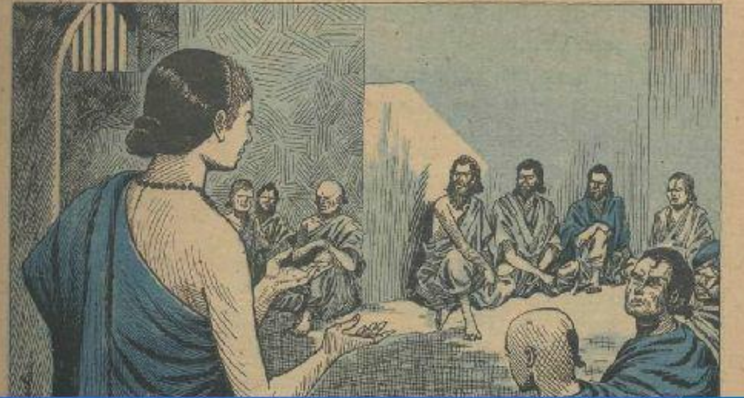
रमानाथाने त्यांना बरेच समजाऊन सांगितले, पण ते पुन्हा-पुन्हा हाच प्रश्न विचारू लागले. कांही न सुचल्यामुळे रमानाथ किंचित हताश होत म्हणाला–"मी इतके समजावून सांग-तोय, पण तुमच्या ध्यानांत कसे येत नाही?"

लगेच ग्रामाधिकारी म्हणाला–"आम्हां मोठया माणसांना कळेल अशा् प्रकारे तुम्ही सांगू शकत नाही, तर मुलांना काय शिकवूं शकतां? तुम्हांला कांही दिवस त्या मोठया वाडयांत राहणें आवश्यकच आहे."

रमानाथाच्या मनांत सुद्धा, "त्या मोठया वाडयांत काय आहे?" हे पाहण्याचे कुतूहल होतेच. ग्रामाधिकाऱ्यासह तो त्या वाडयाकडे निघाला. त्याने आंत पाऊल टाकतांच ग्रामाधिकाऱ्याने बाहेरून दार लावून घेतले. आंत कांही माणसें होती. त्यांतील एक जण रमानाथाकडे बघून, "आपल्याला अजून एक साथीदार मिळाला आहे." म्हणून जोराने ओरडला.

रमानाथाने त्यांना, "तुम्ही कोण आहांत?" म्हणून विचारले.

"या गावांतील मुलांना विद्याभ्यास शिकवावयास येऊन हार खाल्लेले दुर्दैवी आहोत आम्ही. या कारागृहांत दररोज कांही मुले येऊन गुरूने कसे शिकवले पाहिजे याचे धडे देतात. त्यांच्या बरोबर चौघे भीमकाय पहेलवान असतात." त्यांपैकी एकाने माहिती दिली.

गुरूचा उपदेश न ऐकल्याचे हे फळ मिळाले; असे रमानाथाला वाटले. तो विचार करूं लागला की सगळे मिळून दहाजण आहोत, सर्वांनी मिळून बाहेर पडण्याचा मार्ग शोधला पाहिजे.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी गुरूंना विद्या शिकवण्यासाठी कांही मुलें आली. रमानाथ त्यांना म्हणाला, "तुम्ही सर्वजण फारच भाग्यवान आहांत, कांहीही कष्ट न करतां एका तासांत सकलशास्त्रवेत्ते होण्याची संधी तुम्हाला मिळते आहे."

"ते कसे?" एका मुलाने विचारले.

"इतके सगळे विद्वान एका स्वरांत माता सरस्वतीचे स्त्रोत्रगायन करतील तर देवी प्रसन्न होऊन आजू-बाजूला उपस्थित असणाऱ्यांना विद्या प्रदान करील." रमानाथा म्हणाला.

त्या मुलांनी ही गोष्ट गावांत जाऊन सांगितली. थोड्याच वेळांत त्या वाड्या-जवळ ग्रामस्थांची तोबा गर्दी उसळली.

पूजा सुरू झाली. थोड्या वेळानंतर मोठ्या आवाजांत रमानाथाने घोषणा केली. "जिथे मूर्खपण असते तिथे सरस्वती नसते. आम्ही अकरा-जण सरस्वतीस्तोत्र म्हणत ग्रामप्रदक्षिणा सुरू करतो, ज्यांना सरस्वतीची कृपा हवी असेल, त्यांनी आमच्या मागे चलावे."

रमानाथाच्या मागे ते सगळे गुरुजन सरस्वतीचा नामघोष करीत गांवच्या वेशीकडे चालू लागले, व त्यांच्या मागोमाग मूर्खपुरीचे लोक निघाले.

गांवची वेस जवळ येतांच रमानाथ गांवच्या लोकांना म्हणाला, "सरस्वती-मातेची आज्ञा आहे की आम्ही गुरूंनी जोरांत पळावे व गांवकऱ्यांनी इथे वेशीजवळच थांबावे." व तो इतर गुरुजनांसह पळून गेला.

त्यानंतर त्याने आपल्या, 'ज्ञानाच्या व विद्येच्या जोरावर राजाश्रय मिळविला. त्याने राजाला, मुर्खपुरींत स्वतःला आलेला अनुभव कथन करून त्या गावांतील लोकांना राजाज्ञेने विद्या शिकण्यास भाग पाडले.

[१७]

[समुद्रकेतूच्या अनुयायांशी काही वेळ चकमक झाल्यावर शिवदत्त खोल जंगलात निसटून पळाला. तेथे त्यांना देवमाया नांवाची एक स्त्री भेटली. तिच्याकडून शिवदत्ताला मकर मंडलाची माहिती कळली. वज्रमुष्टी दोघां साथीदारांसह वाट दाखवीत पुढे निघाला. त्याला समुद्रकेतूच्या चांचे चोरांची वस्ती दिसली. पुढे-]

वज्रमुष्टीला वांकड्या तिकड्या पसरलेल्या चिचोळ्या खाड्यांच्या पलीकडून विचित्र गोंगाट ऐकू आला, तेव्हां तो आपल्या साथीदारांकडे वळून म्हणाला– "तो आवाज समुद्रकेतूच्या अनुयायांच्या टोळीचा असावा. त्यांच्या पैकी कोणी तरी झिंगून बरळत गात असावा, असे मात्र नक्कीच वाटते आहे. तुम्ही इकडेच थांबा, मी पाहून येतों!" असे म्हणत जमिनीवर जवळजवळ रांगत जात काठावरच्या एका होडक्यात उडी मारून चढला.

थोड्या वेळाने तो पलीकडच्या काठावर येऊन पोंचला. त्याने किनाऱ्यावरच्या एका रानटी झाडाला ते होडकें बांधून ठेवले व फार सावधपणे रांगत रांगत पुढे निघाला. एका सपाट जागेवर समुद्रकेतूचे सुमारे दहा बारा अनुयायी आपापली शस्त्रास्त्रे

एका जागेवर एकावर एक रचून खूप पिऊन ओरडत होते.

त्या सर्वांना ठार करण्यास हीच चांगली संधी आहे असे वज्रमुष्टीला वाटले. तो एक उडी मारून झाडाआडून पुढे आला व जोराने "जय कालकेया!" असा घोष करीत तलवार उपसून चांचेचोरांवर तुटून पडला.

आपल्यावर भयंकर प्रसंग ओढवला आहे, असे त्यांच्या पैकी कोणाच्याही लक्षात येण्यापूर्वीच वज्रमुष्टीची तीक्ष्ण धार असलेली तलवार पांच जणांची मुंडकी धडापासून निराळी करून मोकळी झाली होती. बाकीचे पांच जण शुद्धीवर आल्यासारखे आपल्या आयुधांकडे धांवले. परंतु जवळ पोंचायच्या आंत वज्रमुष्टीने त्यांची मुंडकी सुद्धा उडविली.

फक्त एक चांचेचोर त्या गडबडीत निसटला आणि खाडीच्याकडे धावला. परंतु वज्रमुष्टीने त्याला निसटू दिले नाही. कारण एकटा जरी जिवंत निसटला तरी तो आपला बेत उलटून पाडू शकेल, असे त्याला वाटले.

वज्रमुष्टी "जय कालकेया!" असा घोष करीत पळून जाणाऱ्या चांचेचोरांच्या अंगावर धावला. त्या निःशस्त्र चोराने, त्यात तो खूप झिंगलेलाही होता, एकदां वज्रमुष्टीकडे भयंकर रौद्र रूप धारण करून पाहिले व जोराने "मेलों!" असा शंखनाद करीत समोरच्या खाडीत उडी मारली.

वज्रमुष्टी त्याच्या पाठोपाठ त्याला धरायला खाडीत उडी टाकणार, इतक्यात त्याला ताडाच्या एखाद्या लांब खोडासारखी पाण्यात तरंगत असलेली मगर दिसली. ती त्या उडी मारणाऱ्या चोराकडे पोहोत आली. पापणी लवायच्या आत तिने त्याला गिळले व पळून गेली.

वज्रमुष्टीने ते पाहिले व आनंदाने खूप हसला व दांतओठ चावीत म्हणाला– "समुद्रकेतूला सुद्धा अशाच मरणाशिवाय सुटका नाहीं. माझ्या हाती किंवा मगरीच्या जबड्यात...जय कालकेया!"

त्याच सुमारास वज्रमुष्टीबरोबर आलेले दोघे साथीदारसुद्धा खाडीच्या काठावर येऊन पोचले. त्यांनी हात हलवून वज्रमुष्टीला खूण केली. आता जास्त वेळ घालविणे धोक्याचे आहे, हे ओळखून वज्रमुष्टी एका होडक्यात चढून खाडी पार करून त्या बाजूला आला.

एकट्या वज्रमुष्टीनें इतक्या साऱ्या जणांना ठार केलेले ऐकून दोघां साथीदारांनी त्याची खूपखूप स्तुति करून त्याची पाठ थोपटली. त्यानंतर सर्वजण शिवदत्त वाट पहात होता तिकडे गेले.

शिवदत्त इतका वेळ आतुरतेने त्यांची वाटच पहात होता. त्यांना येत असलेला पाहून तो त्यांना सामोरा गेला आणि त्याने विचारले–"झालं का काम? समुद्रकेतूचे अनुयायी तिकडे कोठें आढळले नाहीत का?"

वज्रमुष्टी घडले ते सांगणार इतक्यात त्याच्या बरोबर गेलेल्या दोघां सैनिकांनी, वज्रमुष्टीने जो थोर पराक्रम गाजविला होत त्याचे वर्णन आनंदाने केले. शिवदत्त व मंदरदेव दोघांनी वज्रमुष्टीने दर्शविलेल्या साहसाची खूप प्रशंसा केली. शिवदत्त म्हणाला– "वज्रमुष्टी! खरोखरच तुझं

धाडस वाखाणण्या सारखंच आहे! तू पूर्वी मनातली इच्छा दर्शविल्याप्रमाणे संधी मिळाली तर त्या समुद्रकेतूला ठार करण्याची जबाबदारी तुझ्यावरच टाकू!"

देवमाया समुद्रकेतूचे नाव ऐकतांच रागावेशाने म्हणाली–"अहो! वज्रमुष्टीच्या तलवारीला बळी पडलेले सर्व या प्रदेशातले कोणीतरी नेमलेले पाहारेकरी असावेत. म्हणून आपण कोणाच्या दृष्टीस न पडता आतां त्याच्या अगदी गुप्तस्थानी पोहाचू शकतो. येथून फक्त चारपाच कोसाच्या अंतरावरच त्याचे ते गुप्तस्थान आहे. आपण तेथे जायचं झालं तर नावेतून किंवा पडावातनच जावे लागेल."

"समुद्रकेतू राहातो ती जागा म्हणजे मोठा किल्ला-बिल्ला तर नाही ना?" शिवदत्ताने विचारले.

देवमाया उत्तरादाखल म्हणाली– "तेथे किल्लावगैरे मोठे बांधकाम काहीच नाही. तो सर्व प्रदेश म्हणजे समुद्राच्या पाण्याने घेरलेला आहे. मधून-मधून बेटां-सारखे उंचवटे मात्र पुष्कळ आहेत. तो राहातो ती जागा अशीच एक आहे. त्याला संरक्षण म्हणजे चारी बाजूला पसरलेले खारं समुद्राचं पाणीच!"

"त्याचे अनुयायी सुद्धां पुष्कळच आहेत की, परंतु त्यांच्याहून जास्त त्याचे गुलाम आहेत आणि ते त्याचे शत्रूही आहेत! ते देखील तेथेच आहेत. मी तेथेच तर गुलाम म्हणून पुष्कळ दिवस बांधलेली होते! आपण जर का, त्या गुलामांना बंदीमुक्त करू शकलो तर आपण काही करायची गरजच राहणार नाही, ते गुलामच त्या समुद्रकेतूवर व त्याच्या अनुयायांवर चालून जातील." देवमाया अत्यंत उत्साहाने म्हणाली

"ते गुलाम अंदाजे कितीजण असतील? शिवदत्ताने विचारले.

"पांचशे...सहाशे तर असतीलच! त्याहून कमी नसतील!" देवमाया म्हणाली.

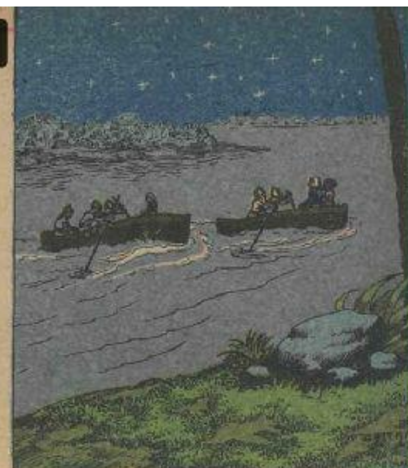
"तरमग आता आपण तिकडेच निघू या! वज्रमुष्टीने मिळविलेल्या होडक्यांच्या मदतीने सर्वजण आपण या उथळ पाण्यातून जाऊन तो समुद्रकेतू राहातो त्या बेटावरच्या गुहेत पोचता येईल, अंधार पडू लागला आहे. शत्रूला सुगावा लागू दिल्याशिवाय त्याच्यावर तुटून पडायला याहून जास्त चांगली वेळ मिळणे शक्य नाही!" शिवदत्त म्हणाला.

त्या प्रमाणे सर्वजण खाडीच्या दिशेने निघाले. थोडयाच वेळाने ते उथळ पाणी पसरलेल्या प्रदेशात पोचले. तेथे मधून मधून ऊंच सखल प्रदेश होता व जागोजागी झाडे झुडपे ही होती. एकंदर ती जागा एका उंचवटया सारखीच होती. चांचेचोरांनी समुद्रकाठावर लहान-लहान झाडांना बांधून ठेवलेली होडकीं सुद्धां होती. सर्वजण त्या होडक्यांत चढून देवमायेने दाखविलेल्या वाटेने निघाले.

तोंपर्यंत चांगला काळोख पडला होता. चंद्रकोर मधून-मधून ढगाआडून बाहेर येऊन वाट दाखवीत होती. तेथून समुद्रकेतू राही ती जागा पुष्कळ दूर असूनही लहान बेटांवर दिवे 'मिणमिण' करीत असलेले दिसत होते. परंतु इतके असूनही ती जागा धास्ती बसेल अशीच होती.

त्या काळोखांत परस्परांना सावध करीत आणि होडक्यांची परस्पर टक्कर होऊ न देतां शिवदत्त सर्वांना घेऊन सावधपणे हळूहळू पुढे जात होता. मधून-मधून पाण्यांतून उंचवटे वर डोकी काढीत होते व त्यांवरच्या झाडांवर जलपक्षांची किलबिलाट ऐकू येत होती. पाण्यात आहाराच्या शोधार्थ मगरी, मासे व इतर पाण्यातले इतर प्राणी होडक्यांपर्यंत येऊन त्यांत मनुष्य असल्याचे पाहून दूर पळून जात होते.

जवळ-जवळ. मध्यरात्रीच्या शुमारास शिवदत्त आपल्या अनुचरांसह समुद्रकेतू राही त्या जागेच्या परिसरात पोचला, आतां कोणत्याही प्रकारे आवाज वगैरे होऊ न देतां ढोरांसारखे बांधून ठेवलेल्या

गुलामांच्या झोंपडयांपर्यंत जाऊन त्यांना सोडवायचे, हेच काम उरले होते. त्यांच्या मदतीने समुद्रकेतू व त्याच्या अनुयायांचा सर्वनाश करावयाचा!

शिवदत्त मनातल्या मनात हेच योजीत असतां एकदम करावयाचे ते काम अकस्मात येऊन ठेपलेच! सर्वजण चाहूल दिल्या शिवाय होडक्यांतून काठावर उतरले. नंतर झाडाआडून लपत छपत काही अंतर चालून गेल्यावर अकस्मात् तो सर्व प्रदेश कित्येक दिव्यांच्या उजेडाने प्रकाशित होत असलेला त्यांच्या नजरेस आला.

शिवदत्त लगेच एका झुडपाआड कोणाच्या दृष्टीस पडू नये या विचाराने

लपला आणि त्याने आपल्या सर्व अनुयायांना जवळ यायला खूण केली.

सर्वजण झाडांच्या पानांआड लपून ज्या बाजूने दिव्यांचा उजेड येत होता त्या बाजूला पाहू लागले. तेथे सुमारे चाळीस पन्नास चांचेचोर, काही जण उभे तर काही जण बसलेले त्यांना दिसले. समुद्रकेतु हातात त्याला घेऊन व मधून-मधून दारूचे घोट घेत चिलखत घालून असलेल्या चौघां पांचजणांबरोबर कांहीं तरी गुप्त मसलत करीत होता.

देवमाया आपल्या तर्जनी बोटाने त्यांच्याकडे खूण करून म्हणाली– "ते चिलखत घातलेले शिपाई मकरमंडलाचा राजा हरिशिख यांचे शिपाई आहेत! उजाडल्यावर मकरदेवतेला अत्यंत प्रिय असा आहार घेऊन जाण्यासाठी आले आहेत. समुद्रकेतूने धरून आणलेल्या लोकांपैकी जे अव्यंग, योग्य वयाचे व सुंदर असतील त्यांना वाटेल ती किमत देऊन विकत घेऊन ते मकरमंडलाला निघून जातील.

शिवदत्त ती म्हणाली ते ऐकून आश्चर्यचकित होऊन म्हणाला–"मकर देवतेला आहार म्हणून माणसांशिवाय इतर प्राणी उपयोगी नसतात का? ती केवढी मोठी देवता झाली तरी शेवटी ती मगरच ना!"

देवमाया उत्तरा दाखल म्हणाली– "मकरमंडलाच्या सर्व राहणाऱ्यांना ती थोर देवीच वाटते, मग ती कितीही क्षुद्र देवता असेना! ती देवता म्हणजे त्यांना फार मोठी धास्तीच वाटते. त्या देवतेला आणखी इतर प्राणी बळी देणे म्हणजे मोठे पाप असे वाटते, त्यांना!"

"त्या मूर्खांना जी फार मोठी देवता वाटते तिला खाणारा काळ आपल्या बरोबर आहे, म्हणावं!" असे म्हणत शिवदत्त वज्रमुष्टीकडे खूण करून थोडा हंसला.

"मी त्या एकट्या मकरदेवतेचाच काळ नाही; त्या समुद्रकेतूचा सुद्धां काळ आहे!" वज्रमुष्टी दांतओंठ चावीत रागाने म्हणाला.

"बरं तर, आपण आता गुपचुप जाऊन कैद करून ठेवलेल्या त्या गुलामांना मुक्त करणे बरोबर होईल! समजा, त्या प्रयत्नात आपण अयशस्वी झालो तर आपण बसून आलो ती होडकी येथेच आहेत, आपण त्यांत बसून पळून जाऊ!" शिवदत्त म्हणाला.

देवमायेने गुलामांना ज्या गोठ्यासारख्या झोपड्यांत बांधून ठेवल्याचे सांगितले होते त्या दिशेने सर्वजण झाडआड लपत-छपत तिच्या पाठोपाठ निघाले. थोड्याच वेळात ते गोठ्यांसारख्या त्या झोंपड्यांजवळ पोचले. तेथे शेंकडो लोक हातपाय सांखळयांनी बांधून गुरांढोरांसारखे बांधलेले दिसले.

शिवदत्त आपल्या अनुयायांना सावध करून हळूच त्या झोंपड्यात शिरला. वज्रमुष्टीने हळूच त्या गुलामांजवळ जाऊन, त्यांच्या पैकी प्रत्येकाला ते कोणत्या कामासाठी तेथे आले होते हे सांगून त्यांना गप्प राहायला आणि खूण केल्यावर शत्रूवर तुटून पडायला समजावून सांगितले.

आपल्या जवळच्या शस्त्रास्त्रांनी शिवदत्ताने व त्याच्या अनुयायांनी प्रथम काही गुलामांना सांखळ्या तोडून सोडविले.

नंतर त्यांनी व सुटका मिळालेल्या गुलामांनी मिळून सर्व गुलामांना मुक्त केले.

अशा तऱ्हेने थोड्याच वेळात जवळ-पासच्या सर्व गोठ्यांतील सर्व गुलाम सुटले.

परंतु सुरवाती पासूनच स्वयंप्रभा कोठे आहे, ही शंका देवमाया व मंदरदेव आणि इतरांना येतच होती. त्यांनी पुष्कळशा गुलामांना विचारूनही पाहिले. परंतु त्यांच्या पैकी कोणालाही तिच्या विषयी काहीच माहीत नव्हते. तरमग स्वयंप्रभेला या पूर्वीच मकरदेवते समोर बळी म्हणून टाकले का? ही भीती त्यांना वाटू लागली.

पण इतक्यात एक गुलाम. पुढे येऊन म्हणाला–"आतांच थोड्या वेळापूर्वीच एक पाहारेकरी म्हणत असतांना आम्ही सर्वांनी ऐकले की एक अत्यंत सुंदर स्त्री, कोणी समुद्रकेतू आहे त्याला-सापडली आहे व तिला तो समुद्रकेतू मोठ्या किंमतीला विकणार आहे, म्हणे!"

ते ऐकून देवमायेला व इतर सर्वांना जास्त भीती वाटल्या सारखे भासले. मंदरदेव शिवदत्ताजवळ येऊन म्हणाला– "शिवदत्ता, येथे इतके गुलाम आहेत, पण यांच्यावर कोणी पाहारेकरी नाही, याचे आश्चर्यच वाटते!"

शिवदत्त ते ऐकून हंसला व म्हणाला– "चहूंकडे पसरलेल्या या समुद्रांच्या खोल खाऱ्या पाण्यामध्ये, हातपाय सांखळदंडांनी बांधलेले असतां कोण कोठे पळून जाऊ शकेल? तर आतां पुढे आपण काय करायचे याचा विचार करू या स्वयंप्रभा याच बेटावर नक्कीच कोठे तरी असणार! आपण सर्व मिळून अकस्मात संमुद्रकेतूवर हल्ला करून त्याला व त्याच्या अनुयायांना ठार करूं या!"

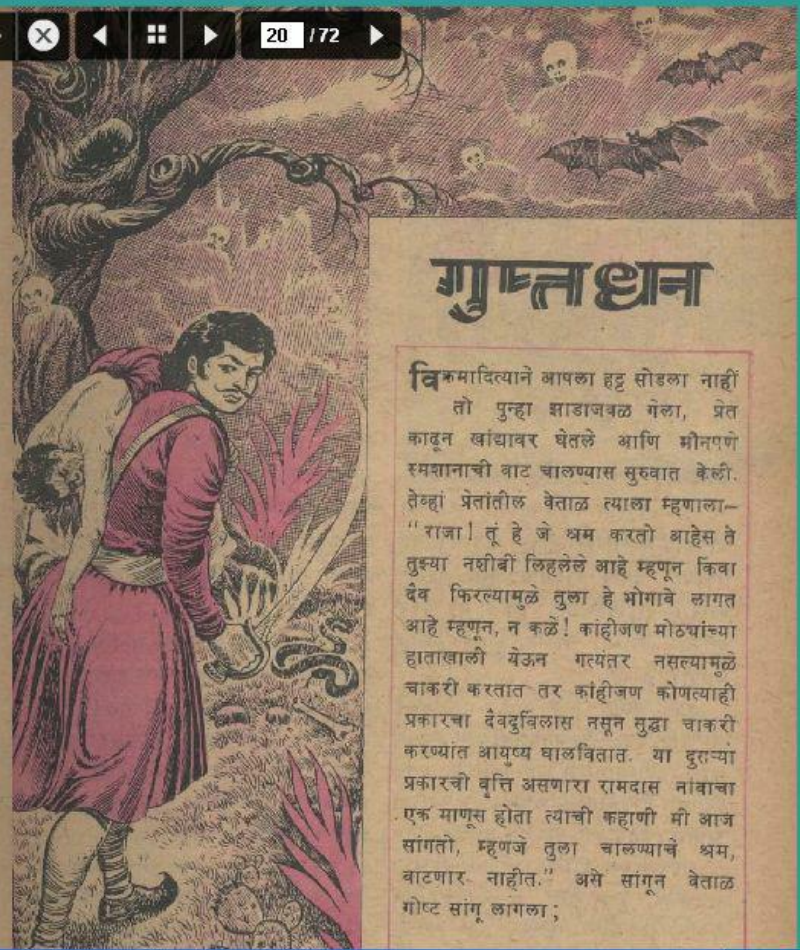
तिकडे वज्रमुष्टीने मध्यंतरी सर्व गुलामांना एकत्र जमवून त्यांना काठ्या, लोखंडी गज आणि असेच जे हाती आले ते देऊन त्यांचे सैन्य उभे केले होते. शिवदत्ताच्या आज्ञेप्रमाणे सर्वांच्या तीन टोळ्या करण्यात आल्या व त्यांचे नायक म्हणून शिवदत्त स्वत: मंदरदेव व वज्रमुष्टी तिघांना नेमण्यात आले. नंतर हल्ला करण्याचे ठरले.

सर्वजण आरडा ओरडा केल्या शिवाय झाडाआडच्या सावलीतून जात एकाएकी तीन दिशांनी येऊन जयघोष करीत समुद्रकेतूवर तुटून पडले.

इतक्या एकाएकी इतके जण कोण शत्रू आले, ह्या गोष्टीचा विचार करण्याच्या आतच समुद्रकेतूच्या अनेक चांचेचोर अनुयायांचे शिवदत्त व त्याच्या अनुयायांच्या हस्ते शिरकाण झाले होते.

(पुढल्या अंकात संपूर्ण)

गुप्तधन

विक्रमादित्याने आपला हट्ट सोडला नाहीं तो पुन्हा झाडाजवळ गेला, प्रेत काढून खांद्यावर घेतले आणि मौनपणे स्मशानाची वाट चालण्यास सुरुवात केली. तेव्हां प्रेतांतील वेताळ त्याला म्हणाला– "राजा! तूं हे जे श्रम करतो आहेस ते तुझ्या नशीबीं लिहलेले आहे म्हणून किंवा दैव फिरल्यामुळे तुला हे भोगावे लागत आहे म्हणून, न कळें! कांहीजण मोठ्यांच्या हाताखाली येऊन गत्यंतर नसल्यामुळे चाकरी करतात तर कांहीजण कोणत्याही प्रकारचा दैवदुर्विलास नसून सुद्धा चाकरी करण्यांत आयुष्य घालवितात. या दुसऱ्यां प्रकारची वृत्ति असणारा रामदास नांवाचा एक माणूस होता त्याची कहाणी मी आज सांगतो, म्हणजे तुला चालण्याचे श्रम, वाटणार नाहीत." असे सांगून वेताळ गोष्ट सांगू लागला;

"कांचनपुरींत धनगुप्त नांवाचा कोट्याधीश व्यापारी होता. वीडलोपार्जित ऐश्वर्यात, त्याने विदेशांत सुद्धा आपला व्यापार वाढविल्यामुळे सतत भर पडत राहिली. त्याच्या तोडीस दुसरा कुणीच व्यापारी नव्हता.

एवढे ऐश्वर्य होते पण वृद्धत्वाकडे झुकलल्या धनगुप्तास मन:शांती अशी नव्हती, कारण त्याच्या पोटी संतान नव्हते. सतत चिंतेची ही असाध्य मनोव्याधी त्याच्या पत्नीस, रत्नमालेस, पोखरुन टाकीत होती.

व्यापाराच्या बहुविध कामांत गुरफटून असणाऱ्या धनगुप्ताला न सुचलेला एक उपाय रत्नमालेस सुचला, त्या दिवशी रात्री जेवण आटोपल्या नंतर तिने धनगुप्तास तो उपाय सांगितला.

तो अनपेक्षित उपाय ऐकून धनगुप्तास धक्का बसला, तो म्हणाला–"खरोखरच तू वेडी आहेस, स्वत: हून सवतीची अपेक्षा करतेस! अग, तू म्हणतेस ते ठीक आहे, तुझी मावस बहीण कनकलता सर्व प्रकारे योग्यच आहे पण तिचे वय तुझ्याहून अर्ध्यापेक्षाही कमी आहे. हे लग्न कोणत्याही प्रकारे श्रेयस्कर नव्हे!"

धनगुप्तास आपला मुलगा दत्तक देण्यास त्यांचे कित्येक नातलग एका पायावर तयार होते, पण या नवरा-बायकोस दत्तक घेण्याचा विचार रुचत नव्हता. दत्तक-पुत्र हा बोलून-चालून दत्तकच. पोटच्या पोराची बरोबरी थोडीच येणार? तो परकाच!

नवऱ्याने तिचा सल्ला न मानल्यापासून रत्नमालेची तब्येत आणखीनच ढासळली व कांही दिवसांतच तिने डोळे मिटले!

आपण तिचा सल्ला न ऐकल्यामुळेच रत्नमाला वारली या गोष्टीचे धनगुप्तास खूप वाईट वाटलें. अखेर त्याने कनकलतेशी लग्न करण्याचे ठरविले.

गाजा-वाजा न करतां लग्न झाले. व एका वर्षातच कनकलतेच्या पोटी एक गोरा गुटगुटीत मुलगा जन्मला. धनगुप्ताने त्याचे नांव, आपल्या वडिलांच्या नांवावरच श्रीगुप्त असे ठेविले. एकुलता एक मुलगा श्रीगुप्त लाडात व कोडकौतुकांत वाढू लागला.

धनगुप्ताने आतां सत्तरी गाठली होती, मुलगा बारा वर्षाचा झाला. धनगुप्तास पुन्हा काळजी, लागली आपल्या नंतर एवढ्या धन-ऐश्वर्याचा सांभाळ कसा होईल? हे काम बायकांनी करण्याचे नव्हे, त्यांतल्या त्यांत कनकलता अजून पोरगीच म्हण-वली जाते, तिला विशेष व्यवहार-ज्ञानही नाही" या काळजींतून मुक्त होण्यासाठी तळमळत असतांनाच त्याला एक चांगली कल्पना सुचली, "आपल्या व्यापारांत लागलेला पैसा, स्थावर मालमत्ता सोडून, अमाप हिरेमाणकें, सोन्याचे दागिने वगैरे आपल्या तिजोऱ्यांत पडून आहेत. श्रीगुप्त वयांत येईपर्यंत ही संपत्ती दुसऱ्यांच्या हाती न लागू देतां सांभाळणारा विश्वासू माणूस रामदासच आहे. धनगुप्तास शंका नव्हती. त्याच्यावर विश्वास करून आपण निश्चितपणे डोळे मिटावे.

रामदास हा धनगुप्ताच्या नोकरांपैकी एक-होता, लहानपणीच आई-वडिलांच्या मायेस पारखा झालेल्या रामदासला धनगुप्ताने आपुलकीने लहानाचे मोठे केले होते. दूकानांत असो की घरी असो,

रामदास त्याच्यामागे सावलीप्रमाणे रहात असे. मालकाबद्दल त्याच्या मनांत फार भक्ती होती. व्यापारानिमित्तं परदेशी गेले असतांना त्याने आपला जीव धोक्यांत घालून मालकाचे रक्षण केले होते. तो मालकाचा अत्यंत विश्वास-पात्र होता.

एके दिवशी रात्री धनगुप्ताने रामदासला आपल्या खोलींत बोलवून म्हटले– "अरे रामदास! माझा तुझ्यावर पूर्ण विश्वास आहे, म्हणून तुझ्यावर एक फारच जबाबदारीचे काम सोपवीत आहे. तरी जबाबदारीने हे काम पूर्ण करण्याविषयी तुझ्याकडून मला वचन हवे आहे. वचनाचे पालन करशील का?"

"मालक! आपला शब्द मी आजवर कधी पडूं दिला काय? आपल्या पायाशपथ सांगतो, आपली आज्ञा पूर्ण करीन. निःसंकोच आज्ञा करावी." रामदास हात जोडून म्हणाला.

यावर धनगुप्त म्हणाला–"शपथ माझ्या पायाची नको, रामरायाची ही प्रतिमा डोक्यावर उचलून शपथ घे, म्हणजे मी निश्चित होईन." रामदासने तसे केले.

त्यानंतर धनगुप्त म्हणाला–"रामदास! आतां माझ्या जिवाचा भरंवसा नाही. जसजसे वय होत चालले आहे तसतशी श्रीगुप्ताबद्दलची चिंता माझ्या मनाला घोर लावीत आहे. वाडवडिलांपासून चालत आलेली संपदा माझ्या माघारी आमच्या वंशाला सोडून तर जाणार नाही अशी धास्ती जिवाला लागली आहे. तूंच या धनऐश्वर्याचा नीट सांभाळ करूं शकतोस! श्रीगुप्ताला योग्य वेळी हे ऐश्वर्य पोंचते कर." नंतर त्याने त्याला जे सांगावयाचे होते सांगितले.

यानंतर वर्षाच्या आंतच धनगुप्ताने इहलोकाची यात्रा संपवली. रामदास मालकाच्या कुटुंबाची जिवापाड काळजी घेत होता. व्यापारांत कुठेही मालकाची उणीव दिसूं देत नव्हता.

प्रति कुबेर मानल्या जाणाऱ्या धनगुप्ताच्या अपरिमित संपत्तीचा संरक्षक रामदास सारखा यःकश्चित् नोकर असावा या गोष्टीबद्दल कित्येकांना आश्चर्याबरोबर संशय वाटूं लागला. योग्य काळजी न घेतली तर रामदास या अनाथ आई-मुलाशी बेइमानी करील, असे सुद्धा बरेचजण समजूं लागले. कांही नातलगांनी, विशेष करून तिच्या माहेरच्या लोकांनी कनकलतेला सावधानतेचा इशारासुद्धा दिला.

वारंवार या गोष्टी कानावर आल्यामुळे कनकलतेच्या मनांत रामदासबद्दल थोडी शंका येऊन ती एके दिवशी त्याला म्हणाली, "रामदास! श्रीगुप्त आतां स्वतःच्या पायावर उभा राहण्याच्या वयांत आलाय. त्याच्या वडिलांनी, सर्व संपत्तीची माहिती तुला असल्याचे म्हटले होते, पण काय कुठे आहे हे सांगितले नव्हते."

यावर रामदास म्हणाला–"बाई साहेब! मालकांची आज्ञा होती की धाकटे मालक वयात आल्यानंतर सर्व धन-संपत्तीचा ठेवा त्यांच्या स्वाधीन करावा. आणखी महिन्याभरांत धाकटे मालक वीस वर्षांचे होतील, तोवर आपण धीर धरावा एवढीच विनंती करू इच्छितों."

तो दिवस उगवला. त्या दिवशी रामदास दोन दणकट घोड्यांची बग्गी जोडून श्रीगुप्ताला त्यांत घेऊन जंगलाकडे निघाला. घनदाट जंगलांतील एक उंच टेकडीच्या पायथ्याशी बग्गी उभी करून दोघे माळ चढून, पलीकडे उतरून एका लहानशा घळींत उतरले. झुडुपांच्या आड, दोन शिळांच्या मध्यभागी असलेल्या मोकळ्या जागी उतरून रामदास उभा राहिला व तो आपले केस उपटीत, तिरक्या डोळ्यांनी श्रीगुप्ताकडे वेड्यासारखा बघूं लागला.

ते बघून श्रीगुप्ताला भीती वाटून तो म्हणाला–"रामदास! तुला काय झाले आहे? आपण बाबांनी जतन करून ठेवलेले गुप्तधन नेण्यासाठी आलो आहोत नां? बोल नां?"

"बाबांनी ठेवलेले गुप्तधन? कुठले धन? तू कोण?" रामदास लाल डोळे फिरवीत विचारूं लागला.

या मुळे अधिकच घाबरून जाऊन श्रीगुप्त घरी पळून गेला व घडलेला सर्व वृत्तान्त त्याने आईला कथन केला.

ते सर्व ऐकून कनकलता स्तंभित झाली तेवढयात रामदास तिथे आला, जणूं कांही काहीच घडले नाही अशा प्रकारे तो आपल्या कामाला लागला.

कनकलतेने मुलाकडून ऐकलेली गोष्ट खरी काय? म्हणून रामदासला विचारले तर तो विस्मय वाटल्यासारखे करून, "होय का! हे सर्व मला कांही माहीत नाही!" म्हणून मोकळा झाला.

त्याचे हे बोलणे ऐकून तो सर्व मालमत्ता गिळंकृत करणार हा संशय पक्का झाला. तरी रामदासशी गोडी गुलाबीने बोलून दुसऱ्या दिवशी त्या दोघांसह कनकलता सुद्धा त्या टेकडीकडे निघाली. रामदासने त्या मोकळया जागेंत उतरून, तारवटलेल्या डोळयांनी या माय-लेकांकडे वेडसरा सारखे बघत, विचित्र आवाज काढून त्यांना मारावयास धांवल्या प्रमाणे करीत, बराच गोंधळ केला.

हे बघून कनकलतेस भीतीपेक्षा, आपली सर्व संपत्ती जातेय, या गोष्टीचे दुःख वाटले. पुन्हा दुसऱ्या दिवशी तिने गावांतील कांही प्रतिष्ठित लोकांना बरोबर घेतले, सर्व जण रामदासबरोबर टेकडींतील त्या गुप्त ठिकाणी आले. यावेळी रामदासने त्या ठिकाणी येतांच भक्तिभावाने नमस्कार केला व सोबत आणलेल्या पहारीने एका जागी खणूं लागला. खणल्याबरोबर जमीनींतून कितीतरी तांब्याचे हंडे बाहेर निघाले. सर्व हंडे मौल्यवान हिरे, माणिक आदि रत्नांनी व सोन्याने भरलेले होते. सर्व लोक थक्क होऊन पाहू लागले.

ही सर्व संपत्ती बघून कनकलतेस व श्रीगुप्तास अपरिमित आनंद झाला, परंतु बरोबर आलेल्या लोकांना रामदासच्या त्या पूर्वीच्या विचित्र वागण्याचा उलगडा झालाच नाही.

एवढे सांगून वेताळ म्हणाला, "राजा! रामदासच्या मनांत काय होते असे तुला वाटते? तो धनगुप्ताच्या मुलास आणि बायकोस फसवीत असावा असे अनेक लोकांनाच नव्हे तर खुद्द कनकलतेस सुद्धा वाटत होते. हे सर्व माहीत असून सुद्धा रामदास दोन वेळां वेडयासारखा वागला मग तिसऱ्यांदा त्याने सर्व संपत्ती कनकलतेस कां दाखविली? ती संपत्ती लुबाडण्याचे धैर्य नसल्यामुळे? की ज्यांनी त्याला लहानाचे मोठे केले त्यांच्या बद्दलची गुलामीची भावना त्याच्या स्वभावांत बाणलेली होती व स्वाभिमान नव्हता म्हणून, तू या प्रश्नाचे उत्तर माहीत असूनही दिले नाहीस तर तुझ्या डोक्याची शंभर शकलें होऊन तुझ्याच पायावर लोळू लागतील.

यावर राजा म्हणाला–"रामदासच्या स्वभावांत कोणतीच खोट नव्हती, व ज्यांनी त्याचे पालन-पोषण केले त्यांच्या बद्दल आदर असणे वा त्यांचा विश्वास-पात्र असणें ही गुलामगिरीची प्रवृत्ती नव्हे, धनगुप्ताच्या दुसऱ्या बायकोस व मुलास रामदासच्या सत्यनिष्ठेची खात्री नव्हती, कनकलतेने तर त्यास गुप्त धनाचा ठाव-ठिकाणा सुद्धा विचारला होता, म्हणजे तिच्या मनांत हा गुप्त धन लुबाडेल की काय ही शंका होती हे रामदासला कळले होते. म्हणजे पुढे रामदासने मालकाच्या गुप्त धनाचा कांही भाग चोरून घेतला असा आरोप होणें शक्य होते. बरे, मुद्दाम बाहेरच्या लोकांसमक्ष पत्ता दाखवतो म्हणणें मालकिणीच्या प्रतिष्ठेविरुद्ध झाले असते, म्हणून दोन वेळां वेडयासारखे वागून त्यांने, तिसऱ्यांदा, चार प्रतिष्ठितां समक्ष गुप्त धन खणून काढले."

अशा प्रकारे राजाचे मौन भंग होतांच, वेताळ प्रेतासह जाऊन झाडावर लोंबकळू लागला.

(कल्पित)

व्यवहारज्ञान

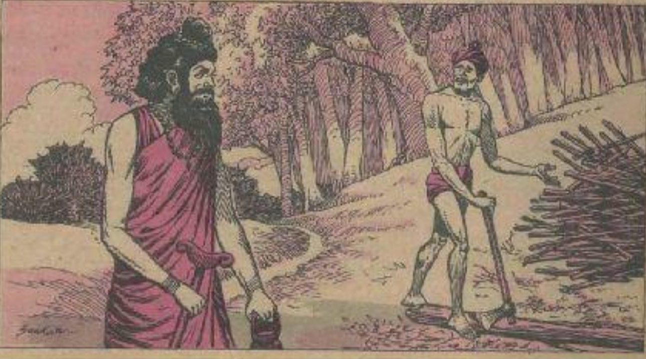
विठू एक लाकुडफोड्या होता. एके दिवशी बरीच लाकडं फोडून तो थकून उभा होता. त्याच वेळी त्याबाजूने जाणारा एक संन्यासी विठूला तशा स्थितीत बघून म्हणाला, "अरे! एवढी लाकडं फोडायची कशाला? एवढे थकायचे कशाला? थोडीशी जरी फोडली असतीस तरी आज पोटापुरती कमाई झाली असतीच की"

धापा टाकीतच विठू म्हणाला, "आजच्या या मोळीतून मला तीन दिवस पुरेल एवढे अन्न मिळू शकेल. मग येते तीन दिवस, जंगलांत येऊन कष्ट न करतां, भरपूर आराम घेता येईल."

त्याची कींव करीत संन्यासी म्हणाला, "बाबारे! हे शरीर पुढच्या क्षणी राहील की नाही याची शाश्वती नाही हे खरे ना? मग उद्याची काळजी करीत एवढ्या हाल अपेष्टा कां सोसतोस?"

या उपदेशाला टोला देत विठू म्हणाला, "मी उद्या जर जिवंत राहिलो नाही तर प्रश्नच मिटला, पण जर कदाचित् जगलोच तर जंगलांत येण्याचा त्रास राहणार नाही, नाही का?"

संन्यासी क्षणभर निरुत्तर झाला. थोडा वेळ थांबून तो म्हणाला, "असे व्यवहारज्ञान आणि अशी तर्कबुद्धि माझ्या गुरूला ही नाही," व गुपचुप आलेल्या मार्गाने परत गेला.

बुद्धि चातुर्य

उझबेकिस्तानांत एक गरीब माणूस होता. त्याला तीन मुलें होती. बाप त्या तिघांना उपदेश द्यायचा, "बाबारे! आपल्याजवळ जमीन-जुमला, गुरे-ढोरें, सोने-नाणें नाही, तुम्ही शिकून-सवरून शहाणे व्हा व ज्ञान हीच तुमची संपत्ती समजून वागा."

बापाच्या सांगण्यानुसार विद्याभ्यास शिकून, प्रत्येक विषयाचे सांगोपांग आध्ययन करीत ते मोठे झाले. कांही दिवसानंतर त्यांचे वडील वारले तेंव्हा ते तिघेजण उदर-निर्वाहासाठी राहते गांव सोडुन निघाले.

बऱ्याच भ्रमंती नंतर ते एका शहराजवळ आले. या शहरांत आपणांस कांही नोकरी-धंदा मिळेल या आशेने ते शहराकडे निघाले.

खाली मान घालून चालतां-चालतां थबकून वडील भाऊ म्हणाला, "या मार्गाने कांही वेळापूर्वी एक धिप्पाड उंट गेला आहे."

थोडे पुढे गेल्यानंतर दूसरा भाऊ म्हणाला, "तो उंट एका डोळयाने आंधळा आहे."

शहराच्या अजून जवळ येतांच सर्वांत धाकटा भाऊ म्हणाला, "त्या उंटावर एक स्त्री आणि एक मूल स्वार झालेले आहेत."

असे बोलत ते पुढे जाताहेत तोंच मागून येणारा एक घोडेस्वार त्यांच्याबरोबर चालू लागला. त्याच्या अंगावर भारी चिलखत होते. त्याच्याकडे बघत मोठा भाऊ म्हणाला, "महाराज! आपण कांहीतरी शोधीत आहांतसे दिसते आहे ते म्हणजे उंट तर नव्हे ना?"

"होय! उंट कुठे गेलाय हेच शोधतोय" तो घोडेस्वार म्हणाला.

"उंट धिप्पाड आहे-होय ना?" मोठया भावाने पुन्हा विचारले.

"होय, तुम्ही बघितलय उंटाला?" घोडेस्वार विचारूं लागला.

त्यावर, "उंटाचा डावा डोळा आंधळा आहे नां?" दुसरा भाऊ म्हणाला.

"त्या उंटावर एक स्त्री आणि एक मूल स्वार झालेले आहेत, होय ना?" तिसरा भाऊ म्हणाला.

"होय, होय! आपण त्यांना पाहिले आहेसे दिसतेय, तो उंट कुठे आहे?" असे तो घोडेस्वार विचारूं लागला.

"नाही! आम्ही आपला उंट बघितला नाही" तिघे भाऊ म्हणाले.

त्यांचे बोलणें ऐकून घोडेस्वारास त्यांचा संशय आला, तो त्यांना म्हणाला, "माझ्या तश्या उंटास व त्यावर स्वार झालेल्या माझ्या पत्नीस व मुलास तुम्ही कुठे नेले आहे हे बऱ्या बोलाने सांगा, नाही तर मी तुम्हाला बादशहाकडे पकडून नेऊन देईन!"

त्यावर ते तिघेजण म्हणाले, "आम्ही तुझ्या उंटाला किंवा त्यावर स्वार असलेल्या तुझ्या पत्नीला-मुलाला डोळ्यानी पाहिले नाही, तरी याच रस्त्याने गेलास तर ते तुला मिळतील."

त्या घोडेस्वाराचा संशय बळावला, तो त्यांना म्हणाला तुम्ही डोळ्यानी न पाहिलेल्या माझ्या उंटाची व त्यावरील स्वारांची माहिती कशी दिलीत? असे म्हणत त्यांना बादशहाकडे घेऊन गेला व त्यांनी बादशाहाकडे आपल्या पत्नीस, मुलास व उंटास पळविल्याची फिर्याद केली.

फिर्याद ऐकून, "तुझ्या आरोपास पुरावा काय आहे?" म्हणून बादशहाने विचारले. त्यावर, "माझा उंट धिप्पाड आहे, तो एका डोळ्याने आंधळा असून त्यावर एक स्त्री व एक मूल स्वार आहेत, हे यांनीच सांगीतले; पण आपण उंटाला बघितलेच नाही असे हे म्हणताहेत" असे तो फिर्यादी म्हणाला.

"आम्ही आमच्या डोळ्यांचा उपयोग करीत, प्रत्येक गोष्टीची बारकाईने पाहणी

करून अनेक गोष्टी जाणून घेत असतो" असे ते भाऊ म्हणाले.

"मी तुमच्या ज्ञानाची आत्तांच परीक्षा घेतो असे म्हणत बादशहाने आपल्या वजिराच्या कानांत कांहीतरी सांगितले. वजिराने दोघां नौकरांकरवीं एक पेटी उचलून आणवून बादशहा समोर ठेवविली"

"या पेटींत काय आहे सांगा!" बादशहा त्या तिघांना म्हणाला. पहिला भाऊ म्हणाला, "ही पेटी रिकामी असून यांत फक्त एक गोल वस्तू आहे"

"ती गोलवस्तु म्हणजे एक डाळिंब होय" दुसरा भाऊ म्हणाला.

"डाळिंब कच्चे आहे!" तिसरा भाऊ म्हणाला.

बादशहा आपल्या आसनावरून उठून पेटीजवळ आला, पेटीचे झांकण उघडून त्याने आंतून एक कच्चे डाळिंब बाहेर काढले. ते बघून सर्व दरबारी मंडळी थक्क झाली.

बादशहा फिर्यादीस म्हणाला; "हे तिघे गुन्हेगार नव्हेत तर महान् प्रज्ञावंत आहेत! तुझा उंट कुठे गेलाय हे तुझे तू शोधून घे" व बादशहाने त्या तिघांना आपल्या महाली नेऊन उत्तम मेजवानी दिली.

त्यांची वाखाणणी करीत बादशाहा म्हणाला, "तुमची हुशारी खरोखरच अद्भूत आहे, तुम्ही न पाहिलेल्या उंटाचे व त्यावरील स्वारांचे वर्णन कसे काय करूं शकलां हे मला कळेल काय?"

यावर मोठ भाऊ म्हणाला, "रस्ताने उंटाची पावलं उमटलेली होती ती सर्वसामान्य उंटाच्या पावलांपेक्षा मोठी होती, म्हणून त्या रस्त्याने गेलेला उंट धिप्पाड असला पाहिजे हे कळूं शकले"

दुसरा भाऊ म्हणाला, "रस्त्याने जातांना या उंटाने केवळ उजव्या बाजूचे गवत, झुडुपें खाल्लेले दिसत होते, पण डावीकडील

गवतास उंटाने तोंडही लावलेले नव्हते यावरून उंटाला डावा डोळा नाही हे कळले.'

तिसरा भाऊ म्हणाला, "रस्त्यांत एके ठिकाणी जिथे उंट विसावल्याची चिन्हं दिसत होती, त्याठिकाणी एका स्त्रीची आणि लहान मुलाची पावलं दिसली. यावरून सिद्ध होत होते की उंटावर एक स्त्री आणि मूल स्वार होते."

यावर बादशहा म्हणाला, "तुमच्या सूक्ष्म निरीक्षण शक्तीने तुम्ही हे सर्व पुराव्या सकट सिद्ध करून सांगितले आहे पण पेटीत कच्चे डाळिंब आहे हे, पुरावा नसतांना कसे सांगू शकला हे आश्चर्य आहे?"

"ऐकाव खाविंद" मोठाभाऊ म्हणाला, "आपले नोकर पेटी उचलून आणीत होते, त्यांच्या उचलण्यावरुनच ध्यानी आले की त्यात वजन नाही, पेटी जमीनीवर ठेवतांना एका बाजूला किंचित झुकली तेव्हां त्यांत कांहीतरी घरंगळल्याचा आवाज आला, त्यावरुन कळले की रिकाम्या पेटीत कांहीतरी गोल वस्तु आहे."

दुसऱ्या भावाने म्हटले, "हुजूर! ती पेटी आपल्या महालाशेजारच्या बागेतून आणली जात होती, घरांत असावयाची पेटी डाळिंबाच्या बागेतून येते तेव्हांच कळले की त्यांत डाळिंबा शिवाय दुसरी कोणती गोल वस्तु असू शकते?"

यावर बादशहा म्हणाला, "इथवर तर ठीक आहे पण डाळिंब कच्चेच होते हे कसे कळू शकले? हे माझ्या ध्यानांत येत नाहीये!"

"हे ओळखणें तर फारच सोपे आहे" धाकटा भाऊ म्हणाला, "अजून डाळिंब पिकण्याचा मोसम सुरु झालेला नाही, हवे तर आपण स्वत: बागेत डोकावून बघावे, सगळी डाळिंबं कच्चीच आहेत, एकही पिकलेले नाही."

बादशहा त्या तीन्ही भावांच्या या बुद्धि चातुर्यावर खुष झाला व त्याने त्यांना आपल्या दरबारी मोठ्या पगारावर नोकऱ्या दिल्या.

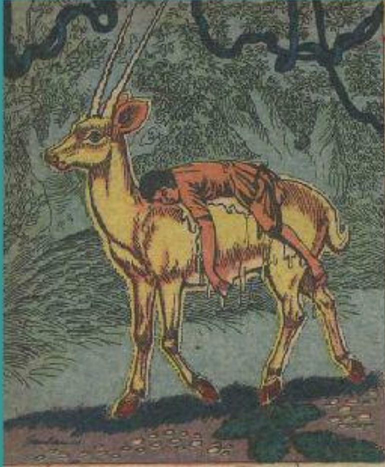
नवकोट नारायण

ब्रह्मदत्त काशी येथे राज्य करीत असतां तेथे एक फार मोठा श्रीमंत व्यापारी रहात असे. नवकोटी मिळवून उतार वय झाले तेव्हां त्याला एक मुलगा झाला. म्हणून त्याने आपल्या मुलाचे नाव नवकोट नारायण असे ठेवले.

नारायणाला बापाने कधी कोणत्याही गोष्टी बद्दल नकार दिला नाही. मुलाचे सर्व लाड पुरविले. तो जे मागेल ते देई व तो नाचेल तसा नाचू देई. तो वाईट संगतीत पडला व पुढे त्याचे कसे होईल याची काळजी बापाला वाटू लागली.

मुलगा वयात आल्यावर बापाने एका सुंदर व हुशार मुलीशी त्याचे लग्न करुन दिले. त्यानंतर थोड्याच दिवसांनी बापाने इह लोकाचा निरोप घेतला.

लहानपणापासूनच वाईट संगतीत पडल्या कारणाने नारायण उधळपट्टी करीत आला आणि त्याने अनेकांकडून कर्जे काढली. बाप वारल्या बरोबर कर्ज देणारे सर्व लोक त्याच्या अंगावर नागासारखे धावून आले. तेव्हां नारायणाला जिवाचा वीट आला. निस्सहाय अवस्थेत आपण जीव दिला तर कर्ज देणारांना काय उत्तर द्यावे हे त्याला सुचले नाही व तो त्यांना वैतागून जाऊन म्हणाला-"हे पहा, मी गंगेच्या काठावर मोठे वडाचे झाड आहे ना, त्याच्या खाली उद्या सकाळी येईन. त्या झाडाखाली माझ्या पूर्वजांनी पुरुन ठेवलेला साठा आहे. तर तुम्ही आपापले कागदपत्र घेऊन त्या जागी या. ठीक आहे वाटून सर्वजण दुसऱ्या दिवशी तेथे हजर झाले. नारायण तो साठा कोठे आहे, हे शोधण्याचे सोंग बराच वेळ करीत राहिला. संध्याकाळ झाली आणि सर्वजण अगदी कंटाळलेले पाहून त्याने जय परमेश्वरा! "म्हणत

नदीत उडी मारली. सर्व, जण त्याची कीव येऊन अहो त्याला वांचवा!" असे ओरडत असतां प्रवाहाच्या वेगात नारायण दूर वाहून गेला व काळोखात दिसेनासा झाला.

त्याच सुमारास बोधिसत्वानी एका हरणाच्या रूपे अवतार धारण केला होता. परंतु ते हरण हरणांच्या कळपात न राहतां एकटे निराळ्या जागी गंगेच्या काठीच रहात असे. ती जागा म्हणजे आमराई होती. ते हरण म्हणजे सामान्य हरणा सारखे नव्हते. त्याचा रंग म्हणजे अगदी सोन्यासारखा, खूर तर काळ्या स्फटिका-सारखे लखलखीत, शिंगे चांदीसारखी चक-चकीत आणि डोळे हिऱ्यासारखे चमकदार होते. असे ते हरण अगदी अपूर्व सुंदर होते. त्या हरणाला मध्यरात्रीच्या सुमारास एका माणसाच्या आक्रंदनासारखा आवाज ऐकू आला. ते सुवर्णमृग धाईधाईने धावत धावत जाऊन नारायण वहात चालला होता तेथे–"कोण हा संकटात सांपडला आहे बुवा!" असे म्हणत आले.

"बाबारे, मुळीच भिऊ नकोस!" असा धीर देत हरणाने त्याला आपल्या पाठीवर घेतले व आमराईत घेऊन आले. तो शुद्धीवर यायच्या आत त्या हरणाने फळे मुळे आणून त्याला खायला दिली. भुकेने कासवीस झालेला जीव खाऊन पिऊन थोडा सावरला.

एके दिवशी सुवर्णमृग नारायणाला म्ह-णाला–"बाबारे, हे जंगल पार तुला नेऊन तुझ्या काशी राज्याकडे जायची वांट दाख-वितो. फक्त एकच एक इच्छा आहे ती सांगतो, कोणी राजाने किंवा कोणी श्रीमंताने तुझ्यावर किती उपकार केले तरी अमुक जागी एक सुवर्णमृग राहतो, हे तू सांगू नकोस!"

नारायणाने होकार दिला. ते त्याचे वचन खरे मानून त्या सुवर्णमृगाने नारायणाला पाठीवर बसवून काशी राज्याच्या वाटेवर आणून सोडले.

नारायण काशीला पोचला, त्याच दिवशी एक विचित्र गोष्ट घडली. आदल्या दिवशीच महाराणीला स्वप्नात एक सुवर्णमृग दिसला व त्याने तिला धर्मोपदेश केला. राणीने उठून महाराजाना भेटून विचारले–"असा सुवर्णमृग या जगात कोठे नसेल तर तो मला कां दिसला? म्हणून तसा सुवर्णमृग जगात जेथे असेल तेथून आणला नाही तर माझा जीव राहील की नाही मला शंका आहे!"

राजाने लगेच एका हत्तीवर अंबारी चढवायला सांगितले आणि अंबारीत सोन्याच्या हजार मोहारांची पेटी ठेवली आणि अशा तऱ्हेने त्या हत्तीची मिरवणूक निघाली. एक माणूस दवंडी पिटीत व जाहीर करीत होता की जो कोणी सुवर्ण-मृग कोठे आहे हे दाखवील त्याला पेटीतल्या सर्व मोहरा इनाम दिल्या जातील. गावोगाव सेनापती ती मिरवणूक घेऊन जात होता. ती मिरवणूक काशीच्या वेशीवर आली त्याच वेळी नारायण काशीला पोंचला होता.

तो सेनापतीला येऊन भेटला व म्हणाला "अहो, तुम्हाला हवा असलेल्या सुवर्णमृगा विषयी मला सर्व माहीत आहे. मला महाराजाकडे घेऊन चला."

नंतर नारायण राजाला व त्याच्या परिवारासह सुवर्णमृग राही त्या आमराई-जवळ घेऊन गेला आणि ती एकांताची जागा दाखवून दूरच थांबला.

लोकांनी आमराईत शिरून आरडाओरडा सुरू केला. मृगरूपात असलेल्या बोधि-सत्वांनी तो आवाज ऐकला. कोणी मोठा अतिथी आलेला दिसतो आहे, त्याचा

आतिथ्यसत्कार करावा, असा विचार करून सुवर्णमृगाच्या रूपात असलेले बोधिसत्व वाट काढीत सरळ राजा होता तेथे गेले.

त्या सुवर्णमृगाचा वेग पाहून राजा आश्चर्यचकित झाला. त्याने धनुष्यावर बाण चढवून नेम धरला. तेव्हां सुवर्णमृग म्हणाला–"राजा, थांब! अशी घाई करू नकोस! मी राहातो ती जागा तुला कोणी सांगितली?"

राजाला ती वाणी अमृतवाणी सारखी गोड वाटली आणि नकळत त्याच्या हातातले धनुष्य बाण गळून पडले.

शांत गंभीर आवाजात बोधिसत्वानी पुन्हां विचारले–"राजा, तुला माझे निवासस्थान सांगितले ती व्यक्ती कोण?" राजाने नारायण उभा होता त्याच्याकडे बोट दाखविले.

तेव्हां बोधिसत्वांनी धर्मोपदेश केला–"जगात मानवाहून कृतघ्न प्राणी नाही, हे शास्त्रमत खरे आहे! प्राण्यांची भाषा कळू शकेल, पक्षाची भाषा कळू शकेल, परंतु माणसाच्या बोलण्याचा अर्थ ब्रह्मदेवाला ही कळणे शक्य नाही." बोधिसत्वांनी नारायणाचे त्यांनी कसे रक्षण केले व त्याच्याकडून कोणते वचन घेतले होते ते सांगितले.

राजाला भयंकर राग आला म्हणाला–"अस्सं काय! असा महापापी कृतघ्न माणूस जिवंत राहणे धोक्याचे आहे. याला या एका बाणाने ठार करतो!"

बोधिसत्वांनी राजाला तसे न करण्यास सांगितले व म्हणाले–"राजा, नको, त्याचा जीव घेतलास तर काय होणार? तो जिवंत राहिला तर कदाचित् त्याला कधी सुबुद्धी होईल. आपण दिलेल्या वचना प्रमाणे त्याला द्यावयाचे इनाम द्यावे. हेंच योग्य होईल." राजाने तसेच केले.

बोधिसत्वांचे औदार्य, क्षमा वगैरे गुणांची कल्पना राजाला झाली. बोधिसत्व थोर विभूती असल्याचे ओळखून राजाने त्यांची निवड राज्याचा रथ चालविणारा सारथी म्हणून केली.

श्री चैतन्य प्रभू

ओरिसा प्रांतातील जयपूरहून नवद्वीप मायापुरीला येऊन राहू लागलेले मिश्र नावाचे कुटुंब म्हणजे त्या पंचक्रोशीतल्या लोकांना फार थोर वाटे इ. स. १४८६ च्या फेब्रुवारी महिन्यातल्या १८ तारखेला जगन्नाथ मिश्र व शचीदेवी या जोडप्याला एक पुत्र रत्न झाले.

आई वडिलांनी मुलाचे नाव निमाई असे ठेवले होते तरी मुलाचा रंग गोरा पान असल्या कारणाने त्याला गौरांग या नावाने ही हाक मारीत. गौरांग विद्याभ्यासात व खेळण्यात बरोबरच्या सवंगड्यात कांकणभर जास्तच होता.

गौरांगने तरुण वयातच एक संस्कृत पाठशाला स्थापन केली आणि एक संस्कृत अध्यापक झाला. त्याची विद्वत्ता व उदार स्वभावामुळे लोक त्याच्याकडे सहजी आकर्षित झाले. परंतु अशा परिस्थितीत निमाई पंडितने एके दिवशी गयेला जाऊन ईश्वपुरी नांवाच्या एका थोर साधूचे दर्शन घेऊन त्यांचे शिष्यत्व ग्रहण केले.

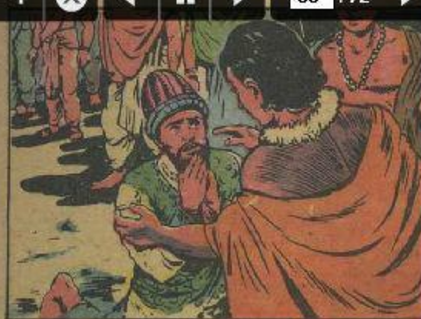
निमाई पंडितने मायापुरीला परत आल्यावर आपली संस्कृत पाठशाला बंद केली. तो नित्य ध्यानमग्न किंवा श्रद्धा पूर्वक श्री कृष्णाची भक्तिगीते गाण्यात मग्न राहू लागला. थोड्याच काळांत त्यांचा शिष्य संप्रदाय वाढला. तो भजन मंडळीच्या रूपे वाऱ्या करून भजने व भक्तिगीते गात गावोगाव हिंडू लागला.

काही जुन्या विचाराच्या काही लोकांना गीते गाण्याची ही नवीन रीत आवडली नाही. म्हणून त्यांनी बंगालच्या नबाबाचा स्थानिक प्रतिनिधी काजी याला भेटून निमाईच्या अनुयायांच्या गीतभजन पद्धती विरुद्ध फिर्याद केली.

काजीने रस्त्यांवरून गात हिंडण्याविरुद्ध निषेध आज्ञा काढली. परंतु तिकडे दुर्लक्ष करून नवद्वीपात राहणाऱ्या सर्वांना त्या भजनगीत गात जाणाऱ्या वाऱ्यांत यायला निमाई पंडिताने बोलाविले. परंतु काजीवर कोणत्याही प्रकारे राग न दर्शविता देवावर जी अढळ श्रद्धा व भक्ती होती, त्यामुळे काजीच्या आज्ञेविरुद्ध निमाई पंडित

शेकडों भक्त निमाई पंडिताच्या चारी बाजूला एकत्र झाले. श्री कृष्णाचे चरित्र वर्णन करून लिहिलेली गीते गात साऱ्या गावोगावं हिंडू लागले. होतां होतां अशा भक्तांची संख्या म्हणजे एक जनसमुद्रच झाला. एकदा वारी फिरत फिरत काजीच्या घरापर्यंत आली. ती पाहून काजीने घराबाहेर येऊन श्रद्धा व भक्ति पूर्वक निमाई पंडिताला नमस्कार केला!

एकदां निमाई पंडिताचे प्रथम शिष्य नित्यानंद यांच्यावर जगाई व मधाई नावाचे दोन गुंड गुंडागीरी करायला आले. त्यांनी त्याच्या अंगावर दारूचे मडकेच फेकले व नित्यानंदाचे सर्वांग रक्तबंबाळ झाले. तरी त्याने न रागावता त्यांना कृष्णनाम स्मरणाचा उपदेश केला. इतक्यात तेथे निमाई पंडित आले तेव्हां ते दोघे गुंड निमाई पंडिताच्या पायां पडले.

निमाई पंडिताचे लग्न विष्णु प्रिया नामक स्त्रीशी झाले. काही काळ संसार केल्यावर नवीन तऱ्हेने पुढील आयुष्य घालविण्याचा साक्षात्कार निमाईला झाला. एके दिवशी संसाराचा त्याग केला व सुप्रसिद्ध केशव भारती यांच्या दर्शनाला जाऊन त्यांच्याकडून संन्यास दीक्षा घेतली. त्या दिवसापासून त्याने कृष्णचैतन्य

आपल्या अत्यंत विश्वास पात्र अशा शिष्यांसह चैतन्य प्रभु तीर्थ क्षेत्र जगन्नाथपुरीकडे निघाले. दुरूनच पुरीचे दर्शन होतांच ते देहभान विसरून गेले. कवी, पंडित व साधू यांच्या संगतीत तेथेच कायम राहण्याचे त्यांनी ठरविले.

कृष्णाचे निवास स्थान असे जे सुप्रसिद्ध वृंदावन क्षेत्र तेथे चैतन्य प्रभूने प्रयाण केले. श्री कृष्णाने जेथे जेथे लीला केली होती, त्या सर्व स्थानांचे दर्शन केले. चैतन्य प्रभूच्या इच्छे प्रमाणे तेथे कृष्णाची देवळे बांधण्यात आली. कित्येक जुन्या देवळांचा जीर्णोद्धार करण्यात आला.

कृष्ण चैतन्य प्रभू जगन्नाथ पुरीला परतले तेव्हां ओरिसा देशाचा राजा प्रताप रुद्र आणि मंत्री रामानंद राय यांनी चैतन्याचे फार मोठे स्वागत केले. इ. स. १५५३ साली ते कोणासही न कळू देता कोठे तरी निघून गेले. परंतु त्यांनी चालू केलेला वैष्णव पंथ पूर्व भारतात मुख्य करून सर्व भारतात थोडा थोडा पसरला.

पंख फुटलेले पांखरु

हरीपुरच्या रामरावांचा मुलगा गोपाळ याचे लग्न सुमती बरोबर झाले एकुलता एक मुलगा असल्यामुळे गोपाळच्या स्वभावांत धडाडी कमी व आज्ञाधारकपणा जरा जास्त होता.

नवा संसार सुरु होता, सुमतीला एकदां नव्या साड्या हव्याश्या वाटल्या, तिने गोपूला नव्या साड्या आणण्याबद्दल सांगितले.

गोपू म्हणाला, "कशा प्रकारच्या, व किती साड्या आणायच्या, हे आईला विचारुन आणीन."

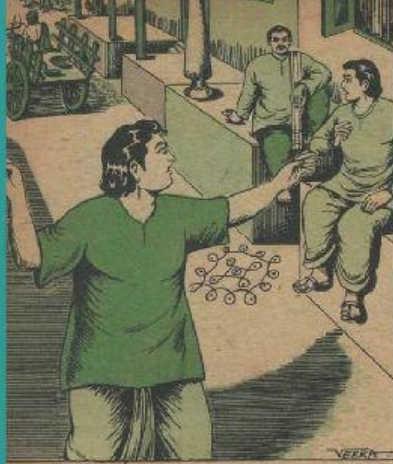
दुसऱ्या दिवशी आपली आई सीताबाई हिच्या सल्ल्यानुसार गोपूने सुमती साठी रोज नेसावयाच्या चार साड्या विकत आणून दिल्या.

कांही दिवसानन्तर गोपूच्या एका मित्राच्या लग्नाचे निमंत्रण आले. लग्न परगांवीं होते. सुमतीने नवऱ्याला सुचविले की मित्राच्या लग्नाला शोभेसा आहेर नेणें बरे होईल. त्यावर गोपूने म्हटले. "बाबांना विचारुन त्यांच्या सल्ल्यानुसार आहेराची वस्तु विकत आणीन तो आहेर देईन."

गोपू लग्नाहून परत आल्यानंतर कांही दिवसांनी सुमती म्हणाली, "मला माहेरी न गेलेल्याला खूप दिवस झाले आहेत. आई बाबांना भेटावेसे वाटत आहे, एकदां जाऊन यावे म्हणते!"

"तुला माहेरी कधी पाठवायचे, परत कधी बोलावून घ्यायचे, हे आईला विचारुन सांगतो" असे म्हणून गोपूने आईच्या सल्ल्यानुसार सुमतीला माहेरी धाडले.

चार दिवस माहेरी राहिल्यानंतर सुमती आपल्या भावा बरोबर परत आपल्या घरी आली. सुमतीचा भाऊ, आनन्द तिच्या सासऱ्यांशी – बोलत बसला. असतां गोपू

तिथे आला व "बाबा, मी बाजारांत जाऊन येतो" म्हणाला.

"ठीक आहे, जा!" रामराव किंचित त्रासिक आवाजांत म्हणाले.

गोपू बाहेर गेल्यानंतर आनंद त्यांना म्हणाला, "आपल्या आणि मामींच्या सल्ल्याशिवाय, परवानगी शिवाय, आमचे मेव्हणे कोणती ही गोष्ट करीत नाहीत असे दिसते."

"होय, त्याला आम्ही तसे वळण लावले आहे" रामराव म्हणाले. व त्यांनी आनंदाला विचारले.

"या बाबतीत आमच्या सून बाईंचे व तुमचे वळण कसे काय आहे?"

आनंद म्हणाला, "आम्ही वेगळया वळणांत वाढलो आहोत, लहान-सहान बाबतीत आम्ही आई-वडिलांची परवानगी वा सल्ला घेत नाही.

बोलणें तेवढयावरच राहिले. एक-दोन दिवसांनी आनंद परत गेला. त्यानंतर रामराव गोपूला म्हणाले, "मी व तुझी आई महिन्याभरासाठी दक्षिणेंतील क्षेत्रांचे दर्शन घेण्यासाठी जाणार आहोत. उद्यांच निघावयाचे आहे."

वडिलांचे बोलणें ऐकून गोपू गडबडून गेला, व म्हणाला, "पण बाबा! या महिन्या भराच्या अवधींत शेती-भाती वगैरे बाबतीत मला सल्ला कोण देईल?" यावर रामरावांनी कांही उत्तर दिले नाही.

आई-वडील गांवाला गेलेल्या गोष्टीला चार दिवस झाले. एके दिवशी गोपूचा मित्र गिरिधारी त्याच्याकडे येऊन महत्वाच्या कामासाठी हजार रुपयाचे कर्ज दे म्हणाला.

गोपू घरांत येऊन बायकोला म्हणाला, "आतां काय करावे? सल्ला देण्यास बाबा इथे नाहीत. माझा मित्र-हजार रुपये कर्जाऊ मागतोय!"

यावर सुमती म्हणाली, "तुमचा मित्र कर्ज फेडूं शकतो की नाही हे तुम्हाला

कळले पाहिजे, यांत मामजींचा किंवा माझा सल्ला काय म्हणून हवा?

सात-आठ दिवसांनी त्यांची शेती खडाने करणारे नोकर आले व ते म्हणाले, "मालक! यंदा ऊस कुठे लावायचा? किती लावायचा म्हणतां?"

गोपू बायकोजवळ येऊन तिला म्हणाला, "दरवर्षी उसाची लागवड किती व कुठे करावी, भात किती लावावे हे बाबा सांगतात व त्यानुसार मी सर्व कांही करतो, पण आता काय करावें?"

यावर सुमती म्हणाली, "अहो यांत न समजण्या सारखे काय आहे. तुम्ही दररोज शेतावर जातांच, तुम्हाला माहीत आहे की भात लावण्यासाठी कांही जमीन सोडून, मागच्या वर्षीच्या पिकाच्या अंदाजाने ऊसाची लावणी करायची, यांत सल्ला कशाला हवा कुणाचा?"

दोन दिवसांतच गोपूनें आपल्या अनुभवाचा उपयोग करून घेतलेल्या निर्णयानुसार वाफे तयार करवून घेऊन उसाची लावणी पूर्ण केली सुद्धा.

नंतर शेतकीच्या वा घरच्याइतर बाबतीत संवयीनुसार गोपू सल्ल्यासाठी अडला की सुमती म्हणायची, "हे सर्व तुम्हाला कळत नाही असे थोडेच आहे, त्यांत माझ्या सल्ल्याची लुडबूड हवी कशाला?"

दरम्यान रामरावांनी पत्र पाठवले की, "अजून कांही क्षेत्रांची यात्रा पूर्ण करावयाची असल्यामुळे त्यांचे परतणें दोन महिने लांबले आहे."

आतां गोपू स्वत:च्या विचाराने शेतकीची घरची व इतर व्यवहारांची जबाबदारी उत्तम रीतीने पार पाडूं लागला. तीन महिन्यानंतर गोपूचे आई-वडील तीर्थ-यात्रे-हून परत आले. तेव्हा त्यांना भेटण्या-साठी गोपूचा मेहुणा आनंद आला. ते नवरात्राचे दिवस होते. गावांत देवाच्या उत्सवाची तयारी चालू होती.

रामराव आनंद व गोपू अंगणात उभे होते, रामराव त्यांना यात्रेतील कांही

गोष्टी सांगत होते. इतक्यांत गांवच्या उत्सव समितीचे लोक उत्सवनिधि मागण्यासाठी आले.

येऊन म्हणाले, "आपण या उत्सवासाठी मुक्त हस्ताने देणगी द्यावी!" यावर रामराव कांही बोलणार तोच, गोपू म्हणाला, "ठीक आहे! आम्ही आमच्या नांवाला साजेलशी देणगी देऊं पण देवीची पालखी नेताना आमच्या घरासमोर आरती, पोत व गोंधळ हा कार्यक्रम घटकाभर करायला हवा" व त्याने घसघशीत देणगी दिली.

गोपूच्या स्वभावांत पडलेला हा फरक बघून रामरावांना खूप समाधान वाटले. तेवढयांत शेतावर काम करणारे नोकर-चाकर तिकडे जाताहेतसे बघून गोपू त्यांच्याकडे निघून गेला.

आपल्या मेहुण्यांच्या वागण्यांत झालेली सुधारणा आश्चर्याने बघत उभ्या असलेल्या आनंदाला रामराव म्हणाले, "आनंदराव! त्या दिवशी तुमच्या बरोबर बोलणे झाल्यानंतर मुद्दामच आम्ही तीर्थयात्रेच्या निमित्ताने बाहेर पडलो. एवढे वय झाल्यानंतर सुद्धा अगदी लहान-सहान बाबतींतही गोपू स्वतंत्रपणे विचार करु शकत नव्हता, त्याचे कारण आम्ही त्याला आमचे बोट सोडून चालायला शिकवलेच नव्हते, ही माझी चूक मला फार उशीरा उमगली!"

यावर काय बोलावे हे न सूचून आनंद नुसतेच, "असे होय?" म्हणून चूप्प राहिला.

"तर मग! पंख फुटल्यानंतर सुद्धा चिमणी आपल्या पिलाला अनाठायी प्रेमा मुळे उडूं न देता घरात बसवून भरवू लागली तर काय होईल? पिलाला स्वतःच्या पंखांत असलेले उडण्याचे सामर्थ्य ध्यानांत न येता ते दुबळे बनेल. आमच्या गोपूचे तसेच झाले होते. पण कांही का असेना सुनबाईने आपल्या चातुर्याने गोपूच्या योग्यतेला योग्य ते वळण दिले, याचे आम्हांला समाधान आहे."

वाईट वाटण्याजोगी गोष्ट

गणू हा एक महा आळशी माणूस सोमनाथ शेठच्या दुकानी होता. गणूचे वडील शेवटपर्यन्त इमाने-इतबारे नोकरी करीत होते, म्हणून सोमनाथ शेट गणूच्या आळशी पणाकडे तेवढे लक्ष देत नसत.

एके दिवशी शेजारच्या शहरांतून दुकानाचा माल आणतांना गाडी पालथी पडून गणूला जबर मार लागला. गाडीवानाने गणूला घरी आणून पोचविले. वैद्यबुवांनी येऊन जखमांची मलमपट्टी केली, औषध दिले. सोमनाथशेठ स्वतः गणूच्या समाचाराला येऊन म्हणाले, "तू सुखरूप वाचलास. त्यापुढे नुकसानीचे कांही मोल नाही. तू पूर्ण बरा होईपर्यन्त कामावर येण्याची काळजी करूं नकोस. तुझ्या पगारांत कपात करणार नाही."

एरव्ही गणूला त्याच्या आळसाबद्दल बोलणारी बायको आजारांत त्याची मनोभावे सेवा करूं लागली. समाचाराला येणारे मित्र व नातलग फळे, भाजी-पाला देऊन जात.

दहा दिवसांनी वैद्यबुवा जखमांची पुन्हा तपासणी करीत. "गणू! तुला वाईट वाटण्याजोगी गोष्ट सांगावी लागत आहे, पण त्याशिवाय गत्यंतर नाही" असे म्हणत, जखमा बांधून म्हणाले–"जखमा फार गंभीर आहेत, कमीत कमी दोन-तीन महीन्यां पर्यंत तुला, चालतां येणार नाही, आराम घे," व औषध देऊन ते जाण्यास निघाले, तेंव्हा त्यांना थांबवीत गणू म्हणाला, "वैद्यबुवा! अहो, कांहीतरी वाईट वाटण्याजोगी गोष्ट सांगेन म्हणालांत आणि तसेच चाललांत काय?"

गणूचे हे विचारणे ऐकून वैद्यबुवा आश्चर्याने थिजून राहिले.

बिघडले कुठे?

सकाळीच उठून स्वैंपाकाला लागलेला माधव, रस्त्यावरचा गलबला ऐकून दाराबाहेर आला. एका टांग्याभोवती बऱ्याच माणसांचा घोळका बघून धांवत येऊन त्याने गर्दीतून मान उंचाऊन बघितले, पन्नाशीतला एक वयस्क गृहस्थ छातीत उठलेल्या असह्य वेदनांनी विव्हळत असलेला दिसला.

तो गृहस्थ परगांवचा आहे हे विचारून घेतल्यावर कांहीजण त्या टांगेवाल्याला म्हणाले–"हा माणूस या दुखण्यातून जगेलसे दिसत नाही, याला लवकर याच्या गांवीं घेऊन जा."

भांबावलेला टांगेवाला घोडा दामटणार तोंच माधवने त्याला थांबवीत म्हटले–"हृदयाचे दुखणें उठते तेव्हां प्रवास करणें इष्ट नव्हे; विश्रांतीने आराम पडतो, यांना मी माझ्या घरांत नेईन." व टांगेवाल्याच्या मदतीने त्याने त्या अनोळखी माणसास घरांत आणून अंथरुणावर निजविले व त्या गाडीवानाकरवीं वैद्यास बोलावणें पाठवले. वैद्याने येऊन कसलेसे औषध दिले व काळजीचे कारण नसल्याचे सांगितले.

बालपणीच आई-वडिलांच्या मायेस पारखा झालेल्या माधवने नातलगांच्या आश्रयाने शिक्षण पूर्ण केले होते व नौकरी मिळवली होती. तो स्वतःच्या हातांनी सैंपाक करून खात असे म्हणून सकाळीच कामाला लागे.

घरांतील उरलेली कामें आटोपून येईपर्यंन्त तो आजारी गृहस्थ व्यवस्थित शुद्धीवर येतांच स्वतःला कुण्यातरी नव्या ठिकाणी बघून, पलंगावर उठून बसत, "मी कुठे आलोय?" असे तो गृहस्थ म्हणाला.

न. रा. देशपांडे

माधवने त्याला सर्व कांही सांगून–"आतां बरे वाटते आहे ना?" म्हणून विचारले.

माधवकडे भारावलेल्या नजरेने बघत तो माणूस म्हणाला–"माझे नांव बळवंतराव, तुम्ही ऐन वेळी मदत करून माझे प्राण वांचवलेत, मी तुमचे उपकार जन्मभर विसरणार नाही."

त्यांना अडवीत माधव म्हणाला–"थोडे बरे वाटत असल्यास स्नान करून, चार घांस जेऊन, आराम करा."

"बरे" म्हणून स्नान करुन ते जेवूं लागले, स्वैंपाकाची तारीफ़ करीत बळवंतराव म्हणाले–"स्वैंपाक खरोखरच सुंदर झाला आहे. मी माझ्या घरीच जेवतो आहेसे वाटतेय."

थोडा आराम घेऊन बळवंतराव गांवी परतण्यास तयार झाले.

हृदयविकाराच्या रोग्यास एकटे पाठविणें बरे नव्हे, असा विचार करून कचेरींत रजेची चिठ्ठी पाठवून माधव त्यांच्या बरोबरच निघाला.

गांवी पोंचण्यास संध्याकाळ झाली. घरी पोचतांच पत्नी, मुलगा व मुलगी सर्वांना माधवची ओळख करून देत त्याने केलेल्या मदतीचे बळवंतरावांनी तोंडभर कौतुक केले. सर्वांनी त्याचे मनापासून आभार मानून एक दिवस राहण्याचा फार आग्रह केला. माधवने त्यांच्या आग्रहास मान दिला.

माधव त्यांच्या मुलासह बाहेर फिरावयास गेला, तेव्हां बळवंतराव पत्नीस म्हणाले–"मुलगा चांगला आहे, शिकला-सवरलेला आहे आपल्या राधेसाठी याहून चांगले स्थळ कुठे मिळणार?"

त्याच वेळी राधा तिथे आली आईबापाची लाडकी असल्यामुळे तिला स्वैंपाक करतायेत असूनही स्वैंपाकाचा भयंकर कंटाळा होता. आळस जणूं तिच्या पांचवीस पुजला होता.

बाबांनी विचारलेल्या प्रश्नास आईचा होकार निघण्याआधीच, "यांच्या घरी

आणखी कोण-कोण आहे"? म्हणून राधेने विचारले.

"अग! याला जवळचे, नात्यांतले असे कुणी नाहीतच, एकटाच असतो." बळवंतराव म्हणाले.

"एकटेच असतात? मग जेवण?" राधेने विचारले.

"स्वतःच करून खातात! स्वैंपाक फार चांगला करतात बरं का, अगदी तुझ्या आईच्या स्वैंपाकासारखाच!" बळवंतराव किंचित हंसून म्हणाले.

राधेने विचार केला, "बाबांच्या सांगण्यानुसार माधव हुशार आहे, स्वभावानं चांगला आहे, दिसायलाही सुंदर आहे, मग काय हरकत आहे." व कांहीही न विचारता तिने आपला होकार दिला.

त्या रात्री जेवण झाल्यानंतर गच्चीत बसून पान खातांना बळवंतराव माधवला म्हणाले, "तुम्ही आमच्या घरी सर्वांना फार आवडलां आहांत, आमच्या राधिकेला तुम्ही बघितलेंतच आहे, तुम्हाला जांवई करून घ्यावे अशी आमची इच्छा आहे, आपला काय विचार आहे?"

यावर माधव क्षणभर संभ्रमांत पडला, या गोष्टीची त्याला यत्किंचितही कल्पना नव्हती. त्याला आपल्या एकलकोंड्या जीवनाचा कंटाळा येत होता. निरोगी व सुंदर असलेल्या राधेस नाकारण्याचे कांही कारण नव्हतेच. थोडा वेळ विचार करून माधवने त्या गोष्टीस होकार दिला.

महिन्याभरांतच लग्न होऊन राधा, माधवच्या घरी त्याची गृहिणी म्हणून आली. आलेल्या दुसऱ्या दिवशी सूर्य बराच वर आला तरी राधा जागी झाली नाही. त्याने राधेला उठवले नाहीं व कचेरींत जाण्यास उशीर होईल म्हणून माधवने घाई-घाईत स्वैंपाक केला.

त्या दिवशी संध्याकाळी माधव परत येताच ती शेजारणी बरोबर देवळांत गेली. नवऱ्याशी दोन शब्द बोलली सुद्धां नाही. तिला परतण्यास उशीर होतोय म्हणून माधवनेच स्वैंपाक केला.

रात्री जेवतांना कौतुकाने राधा म्हणाली, "बाबांच्या सांगण्यावर माझा विश्वास बसला नव्हता, पण खरंच तुमच्या हातचा स्वैंपाक अगदी माझ्या आईच्या स्वैंपाकासारखाच "गोड" आहे."

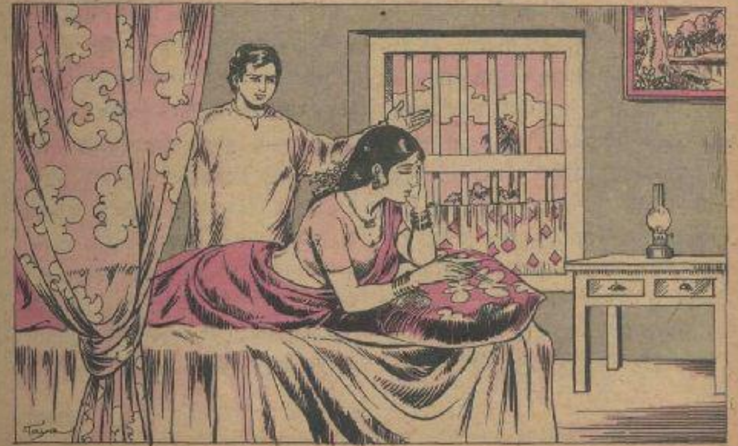
बायकोच्या प्रशंसेने माधव हुरळून गेला.

दुसऱ्या दिवशी दिवस बराच वर आला तरी राधा उठत नाहीसे बघून माधव तिला उठवीत, "कचेरीला वेळ होईल लवकर उठून स्वैंपाक आटोपून घे." म्हणाला.

स्वैंपाकाचे नांव ऐकतांच राधा भांबावली काय म्हणावे हे न सुचून, "आई ग! डोकं फार जड झालंय हो!" म्हणाली. त्याही दिवशी माधवनेच स्वैंपाक केला. अशा रीतीने दररोज कांही ना कांही सबब काढून आठवडाभर तिने माधवच्या हाती स्वैंपाक करविला, एवढेंच नव्हे तर, "माझा हात पोंचत नाही." या सबबीवर नवऱ्याला घरांतील जळमटं सुद्धा स्वच्छ करण्यास लाविले.

नवऱ्याला अशा प्रकारच्या सबबी सांगून बेजार झाल्यानंतर एके दिवशीं राधा आई वडिलांच्या भेटी साठी माहेरी गेली.

पंधरा दिवसांनंतर, सासरी येता-येतांच, "आज मला एक साडी आणाना हो!" म्हणाली पंधरा दिवस एकटा राहून

कंटाळलेला माधव तिच्या या बोलण्याने वैतागून म्हणाला–"आत्तां कसची साडी? सण नाही वार नाही!"

"साडीचा अन् सण-वाराचा हो काय सम्बन्ध? पहिल्यापासूनच मला महिन्याला एक नवी साडी नेसायची संवय आहे" खोटे-खोटे रागावून राधा म्हणाली.

त्या दिवशी संध्याकाळी राधेला घेऊन माधव बाजारांत गेला. साडी घेऊन परत येतेवेळी टांग्यात बसतांना तिचा हात मुरगळला. त्या दिवशी सुद्धा नेहमी प्रमाणें माधवला स्वैंपाक करावा लागला. दुखऱ्या हाताचा बहाणा करून राधा पुन्हा कांही दिवस स्वैंपाक-घराकडे फिरकलीच नाही.

तर, अशा रीतीने स्वैंपाक चुकवण्याचे बहाणे करून कंटाळलेली राधा एके दिवशी माधवला म्हणाली, "का हो; आपल्या लग्नाच्या आधी तुम्हाला कोण स्वैंपाक करून देत असे?"

"मीच करीत असे." माधव उत्तरला.

त्याच्या या उत्तरावर खुष होऊन राधा म्हणाली, "मग आतां, मला स्वैंपाक कर म्हणून कां म्हणतां? मुठभर टाकायचे ते दोन मुठी टाकलंत की दोघांचाही स्वैंपाक होतो, बिघडले कुठे?"

तिच्या या बोलण्याने माधवला बायकोच्या मनाचा पूर्ण थांग लागला. दुसऱ्या दिवशी सकाळी माधव कचेरींत जाण्यास निघाला तेंव्हा राधा म्हणाली, "साडी न घेतां खूप दिवस झाले हो, आज येतांना एक साडी आणा गडे!"

कांही न बोलतां माधव बाहेर पडला. संध्याकाळी घरी येतांना नेहमीच्या दुकानी जाऊन त्याने एक लाल रंगाची साडी पसंत केली. ओळखीचा दुकानदार होता, तो पटकन म्हणाला "साहेब! परवांच बाईसाहेबांबरोबर येऊन. तुम्ही अशीच, याच रंगा-पोताची साडी नेली होती ना? मग आतां वेगळी ध्या!" पण माधवने तीच साडी घेतली. नवऱ्याच्या हातांत साडीचे पुडके पाहून आनंदलेली राधा ती साडी बघतांच कपाळाला आठ्या घालून म्हणाली–"अहो! या अधी अशीच, लालच साडी घेतली आहे ना? ही कशाला आणलीत? ही परत करून दुसरी आणा!"

"आतां, कुठे परत करायचे? असूं दे, इतक्या साड्यां आहेच एकाच प्रकारच्या दोन साड्या असल्या तर त्यांत बिघडले कुठे?

"कांही तरीच काय बोलतां? ढीगभर साड्या असल्या म्हणून कुणीही एकाच सारख्या दोन साड्या नेसत नाहीत, रंगात, कांठपदरांत कुठे तरी वेगळे पण असायलाच हवें!" राधा म्हणाली.

"साधी साडीची बाब ती काय, त्यांत तुला एकाच प्रकारच्या दोन साड्या चालत नाहीत मग माझे जीवन मात्र लग्नाच्या आधी आणि नंतर एकाच प्रकारे असावे अशी अपेक्षा तूं का करतेस? तुझ्या वडिलांची तब्येत बरी नसते म्हणून इतके दिवस तुझा नखरा मी सहन केला." असे म्हणत माधव रागरागाने साडी घेऊन बाहेर पडला.

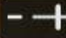
नवऱ्याच्या बोलण्यांतील तथ्य राधेच्या ध्यानी येऊन इतके दिवस त्याला जाणून-बुजून दिलेल्या कष्टाबद्दल तिचे डोळे पाण्याने भरून आले.

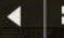
तिचेवडील आईच्या स्वैंपाकाची वाखाणणी करीत तेव्हां आईच्या चेहऱ्यावर ओसंडणारे तृप्तीचे भाव, तिला होणारा आनंद राधेला आठवला. दोन तासानंतर माधव परतला तेव्हां अंगणात येत राधा म्हणाली, "मी मूर्खपणाने वागले, मला क्षमा करा!"

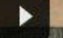
तिच्या डोळ्यांतील अश्रू पुसत माधव म्हणाला, "मूर्खांना स्वतःची चूक कधीच कळत नाहीं. स्वतःची चूक उमगलेली तूं मूर्ख होऊच शकत नाहीस!"

माधवने यावेळी आणलेले साडीचे पुडके राधेच्या हातांत दिले, त्यांतील मोरपंखी रंगाची साडी बघून राधेच्या चेहऱ्यावर इंद्रधनुष्याचे हंसू पसरले.

राग आणि रूप

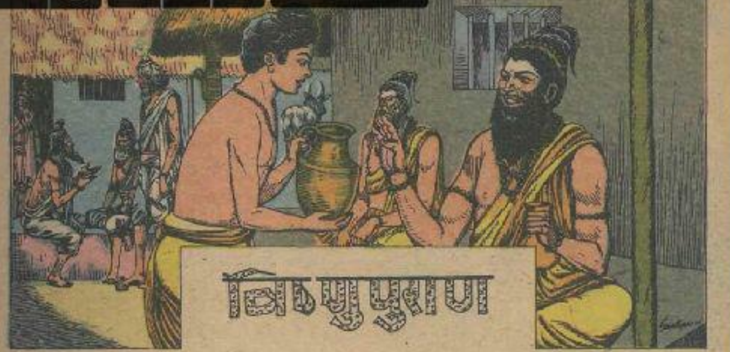
एक चित्रकार एकदां एका जहागीरदारास भेटण्यासाठी गेला. तो जहागीरदार तेव्हां अतिशय रागांत होता. चित्रकाराचे बोलणें कांही एक न ऐकतां त्याने त्याला वाटेल तसे बोलून घालवून दिले.

कांही दिवसांनंतर तो जहागीरदार एका सभेस गेला असतां त्या चित्रकाराने त्याला भेटून, एक चित्र त्याला भेट देऊन, म्हटले, "महाराज! आपले चित्र काढले आहे, बघून, चांगले इनाम देण्याची कृपा करावी." जहागीरदाराने ते चित्र पाहिले आणि एकदम संतापून ते चित्र सभासदांकडे फेकीत, "हे बघा, हे माझे चित्र म्हणून फाड्-फाड् बोलू लागला.

"क्षमा असावी! पण महाराज पहिल्यांदा आपल्या दर्शनास आलो तेव्हां आपण आशाच कोप-मुद्रेंत होतां," चित्रकार नम्रपणे म्हणाला.

त्या वेळी जहागीरदाराने त्या दालनांतील एका खांबावर असलेल्या आरशांत आपले प्रतिबिंब पाहिले आणि तो अतिशय खुष झाला, ते प्रतिबिंब अगदी त्या चित्रा सारखेच होते. सभासद त्या चित्रकाराची कला बघून स्तिमित झाले. त्या क्षणी जहागीरदाराचे रूप जसे होते तसेच त्या चित्रांत होते. रागावले असतां आपले रूप कसे दिसते हे त्या चित्रकाराने दाखवून दिलेले बघून खुष होऊन जहागीरदाराने सन्मान पूर्वक त्याला बिदागी दिली. त्यानंतर तो कधीच कुणावर संतापला नाही.

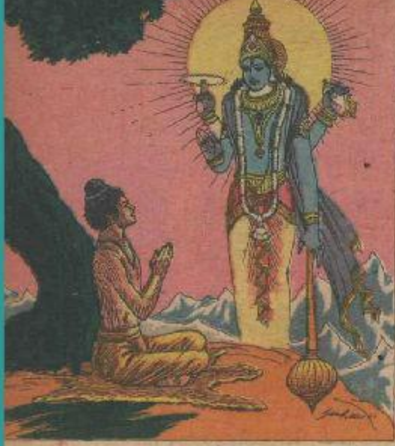

सूतमुनी नारदाच्या तपश्चर्येची कथा सांगू लागले :

पूर्वी नारद एका दासीच्या पोटी जन्मला. ती दासी एका भागवत्तोमाच्या घरी काम करीत. असे. त्या भागवत्तोमाच्या घरी नेहमी थोर ऋषी व मुनी येत आणि त्यांचे तो चांगले आतिथ्य करी. नारद फार लहान होता तरी त्या बाल्यावस्थेतही तो त्यांना पाणीप्यायला आणून देई. व अशाच प्रकारे त्यांची लहान मोठी कामे करून त्यांची सेवाचाकरी करी. त्या वेळी ज्ञानी मुनी आपसात थोर ज्ञानाच्या व विष्णूच्या मायेच्या गोष्टी बोलत. नारद त्या आनंदाने ध्यानपूर्वक ऐकत असे. पाणी म्हणजे 'नीर', ते देणारा म्हणून मुनी त्याला 'नारद' म्हणून हांक मारीत नारदाच्या बालवयातच त्याची आई सांप चावल्याने मरण पावली.

त्या बालकाला त्याचा बाप कोण, काय, काही माहीत नव्हते.

बरोबरची मुलं नारदाला. 'दासीपुत्र', म्हणून त्याच अपमान करीत.

पुढे काही दिवसांनी त्याचा मालक भागवतोत्तम ब्राह्मण सुद्धा निवर्तला. नारद निराश्रित होऊन फिरत भुकेने जीव कासावीस झाल्या सारखा दारोदारी फिरू लागला. त्याला 'चोर' म्हणून लोक हाकलू लागले. खटयाळ मुलं दगडधोंडे मारून रडवीत आणि त्यातच त्यांना गंमत वाटे.

"मी कशाला जन्मलो? मी असं काय पाप केलं की मला इतक्या अन्यायाने हे लोक मारहाण करतात? कृमीकीटक व जनावरे सुद्धा रानावनांत स्वच्छंदपणे हिंडतात फिरतात!" असा विचार करीत नारदाने गाव सोडून जंगलाची वाट धरली. त्याला मुनी आपसात बोलत त्या गोष्टींची आठवण झाली.

"मी तपश्चर्या कां करू नये? कुलीन कुटुंबात देवांत जन्मलो पाहिजे!" असे ठरवून नारदाने तपश्चर्या सुरू केली.

"अनाथांचा नाथ? या त्रिलोकाचा जो पिता तोच माझे सर्वस्व! त्याने मला कसेंही ठेवावे, मला ते मान्य!" असे मनाशी ठरवून नारदाने तपश्चर्या केली. नारदाचे तप फळाला आले. त्याच्यावर तेजोमय प्रकाशाचा झोत पडला.

तो ज्योतिरूपे स्वतः विष्णूच प्रसन्न होऊन प्रगट झाला होता म्हणाला—"वत्सा, नारदा! तू माझ्यात लीन होत आहेस तू ब्रह्मदेवाचा मानसपुत्र म्हणून जन्मला येशील. तुझ्यात माझा अंश असेल. तू चिरंजीवी होशील त्रिकालाबाधित त्रिलोकात तू भ्रमण करीत महान कीर्ती संपादन करशील." असे विष्णूने वरदान दिले.

नारद विष्णूचा अंश म्हणून व ब्रह्मदेवाचा मानसपुत्र देवर्षि म्हणून जन्मला व त्रिलोकाच्या आदरास पात्र झाला. विष्णूच्या अनेक लीलावतारांत नारदाचा अवतार हा एक अवतार गणला गेला.

अशा थोर देवर्षी नारदाचा उपदेश ग्रहण करून ध्रुव झपाझप चालू लागल्यावर एकदम समोर "दादा! थांब जंगलात जाऊं नकोस!" असे म्हणत उत्तम रडत धावत आडवा येऊन उभा राहिला व हात धरून म्हणाला—"दादा, तू असा जंगलात निघून गेलास तर मी एकट्याने कोणाबरोबर हरिभजन करावयाचे! खेळायला तरी मला तुझ्या सारखा भाऊ कोठे लाभणार? माझी आई तुला फारच बोलली, पण तुझा माझ्यावर राग का?"

म्हणून जाऊं नकोस, ये! असे ओक्साबोक्षी रडू लागला.

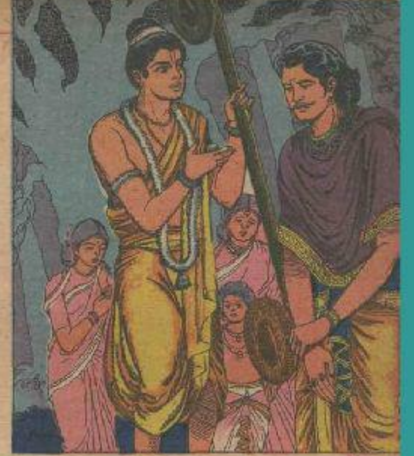
ध्रुवाने उत्तमला मिठी मारली व म्हणाला—"माझ्या लाडक्या उत्तमा, मला जन्म दिल्याबद्दल माझ्या आईला सुद्धां थोरपण यायला नको का?"

"तरमग मी सुद्धां तुझ्या बरोबर जंगलात येतो. तू तपश्चर्या करशील तेव्हां तुला मी फळे फुले वगैरे आणून देईन." उत्तम म्हणाला.

ध्रुव म्हणाला—"तसं केलंस तर तुझी आई तुझ्यासाठी रडेल की रे! मी तुझा दादा ना! मग तू माझं ऐकलं पाहिजेस!"

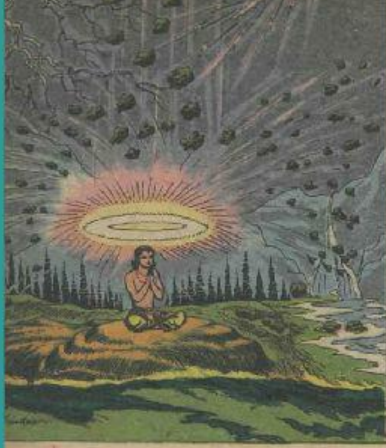
ते ऐकून उत्तम तसाच रडत उभा राहिला. जागचा हालला नाही. त्याच वेळी सुरुची धांवत आली व त्याला तिने मिठी मारली. परंतु उत्तम तिला झिडकारीत म्हणाला—"आई, तू मला शिवूं नकोस! तुझ्या मुळेच माझा दादा निघून जातो आहे!"

सुरुचीची मान लाजेने खाली झाली व ती म्हणाली—"होय बाबा! मीच पापिष्टी आहे, सर्व गोंधळ माझ्या मुळेच झाला!" असे ती म्हणत असतां उत्तानपादराजा स्वतः आला व ध्रुवाला मिठी मारीत म्हणाला—"ध्रुवा बाळा! थांब! हे सर्व माझ्या मंदबुद्धीमुळे घडले. माझे सिंहासन

हे तुझेच आहे. ये, बाळ!" तोपर्यंत ध्रुव पुष्कळच दूर निघून आला होता.

त्यानंतर नारद सुनीतीला म्हणाला—"माते, तू खरोखरीच रत्नगर्भा आहेस! तू आपल्या मुलाची काळजी मुळीच करू नकोस! स्वतः नारायण त्याच्या रक्षणाला समर्थ आहे!" असे सांगून नारद उत्तानपाद राजाला म्हणाला—"ही आपण सर्वांनी आनंद मानावयाची वेळ आहे. तुझे वडील, ध्रुवचे आजोबा असे स्वायंभु मनू त्यांच्या वंशाला ध्रुव मोठी कीर्ती संपादन करून देईल. यात कोणी कोणाला दोष देण्याचे कारण नाही. ही सर्व त्या नारायणाची इच्छा व संकल्प आहे!" असे सांगून नारदाने सर्वांचे सांत्वन केले.

ध्रुव मधुवनात "ओम् नमो नारायणाय" मंत्राचा जप करीत तपःश्चर्या करीत असतां यमुना नदीची मंदधारा त्या बरोबर ताल देत होती आणि क्रूर रानटी जानवरे त्याच्या चारी बाजूला आप्त मित्रांसारखी हिंडत होती. त्याच्या घोर तपःश्चर्येमुळे त्रिलोक हादरून गेला.

कोणी कोठेही तपश्चर्या करूं लागला की इंद्राला वाटे की आपले आसन बळकावण्याचा तो प्रयत्न आहे. म्हणून इंद्राने ध्रुवाच्या तपश्चर्येत विघ्ने आणायचा प्रयत्न सुरू केला. वज्रप्रहार करून त्याने पाऊस, वीज व गारांचा वर्षाव केला. परंतु ध्रुव जागचा हलला नाही. इंद्राने दगडांचा वर्षाव सुरू केला, तेव्हां विष्णूचे सुदर्शन चक्र ध्रुवाचे रक्षण करण्यासाठी त्याच्या डोक्यावर फिरत राहिले व सर्व दगड दूर जाऊन पडले.

तेव्हां नारद इंद्राला म्हणाला–"ध्रुवाला तू सामान्य बालक समजत आहेस का? तू त्याच्या केसालाही धक्का लावू शकणार नाहीस! विनाकारण तू भिऊं नकोस! इंद्रपद म्हणजे त्याला काडी किंमतीचेही वाटत नाही, समजले का?"

ध्रुवाच्या तपश्चर्येवर प्रसन्न होऊन विष्णूने त्याला दर्शन दिले. ध्रुवाने विष्णूच्या पायांना मिठीच मारली आणि त्याच्या प्रसन्न वदनाकडे एकाग्र होऊन आनंदाश्रु ढाळीत पहात राहिला. त्याच्या कंठातून शब्द उमटेना. त्याच्या मनात म्हणायचे होते–"देवा, तोंड भरून तुझी स्तुती करावी वाटते, पण मी अबोध बालक आहे, काय बोलावे तेच कळत नाही!"

विष्णूने आपला शंख ध्रुवाच्या गालाला लावला मात्र, लगेच वेदवेदांतातले सारभूत थोर स्तोत्र सामगानासारखे ध्रुवाच्या तोंडावाटे प्रगट झाले.

विष्णूने मंदहास्य करीत विचारले–"बाळा, ध्रुवा! माग, तुला काय हवं ते!"

ध्रुव म्हणाला–"हे परमपुरुषा! भ्रमर जसा कमळाला चिकटून राहातो तसे माझे

मन तुझ्या मधुर मंदहास्यवदनाच्या कमळावर नित्य खिळून राहील, एवढेच मला हवे आहे, याशिवाय काही नको!"

"तथास्तु! तू आपल्या राज्यात परत जा व धर्म व न्यायाने राज्य कर. त्यानंतर तू माझे स्वस्वरूप असलेल्या विश्वाच्या शिरोभागी असलेल्या ध्रुवपदाला पोहोंचशील! कल्पकल्पांतांपर्यंत तू त्या पदावर स्थिर राहशील!" असे वरदान देऊन विष्णू अंतर्धान पावला.

विष्णूने ध्रुवावर अनुग्रह करण्यासाठी जो अवतार धारण केला त्याला 'ध्रुव नारायणावतार' हे नाव प्राप्त झाले.

ध्रुव माहिष्मती नगरीला परत आला. उत्तानपाद राजाने ध्रुवाचा राज्याभिषेक करून दिला आणि स्वतः वान-प्रस्थाश्रमात तपश्चर्या करण्यासाठी निघून गेला.

उत्तमाचा विवाह झाला नव्हता. तो राजाधर्माला अनुसरून प्रजेला हिंस्र पशूपासून काही त्रास होऊ नये यासाठी शिकारीस जाऊ लागला. हिमालय पर्वताच्या अरण्यात दुष्ट यक्ष रहात, त्यांनी त्याच्याशी वैर धरून त्याला ठार केले.

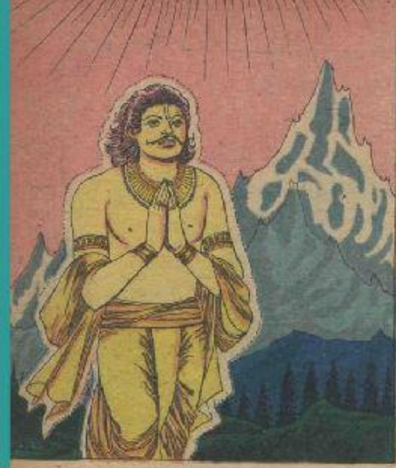
सुरुची पुत्रशोक अनावर झाल्याने तिकडे गेली आणि पेटलेल्या वणव्यात सांपडून जळून गेली.

ध्रुवाने यक्ष जातीचे निर्मूलन करण्यासाठी त्यांची राजधानी अलकापूरीवर स्वारी केली. क्षुद्र मायावी यक्षांनी मायाजालाचा प्रयोग करून पाहिला. ध्रुवाने नारायणास्त्राचा प्रयोग करून यक्षांचे मायाजाल छिन्नभिन्न करून नष्ट केले.

कुबेर ध्रुवासमोर हात जोडून शरण मागायला आला आणि त्याला अलोट संपत्ती व मूल्यवान भेटी देऊन त्याला त्याने खुष केले.

ध्रुवाला पुत्रसंततीचा लाभ झाला. त्याने एक आदर्श राजा म्हणून चिरकाल राज्य केले आणि स्वायंभू मनूच्या वंशाला कीर्तिलाभ करून दिला. शेवटी आपल्या थोरल्या मुलाचा राज्याभिषेक करून देऊन

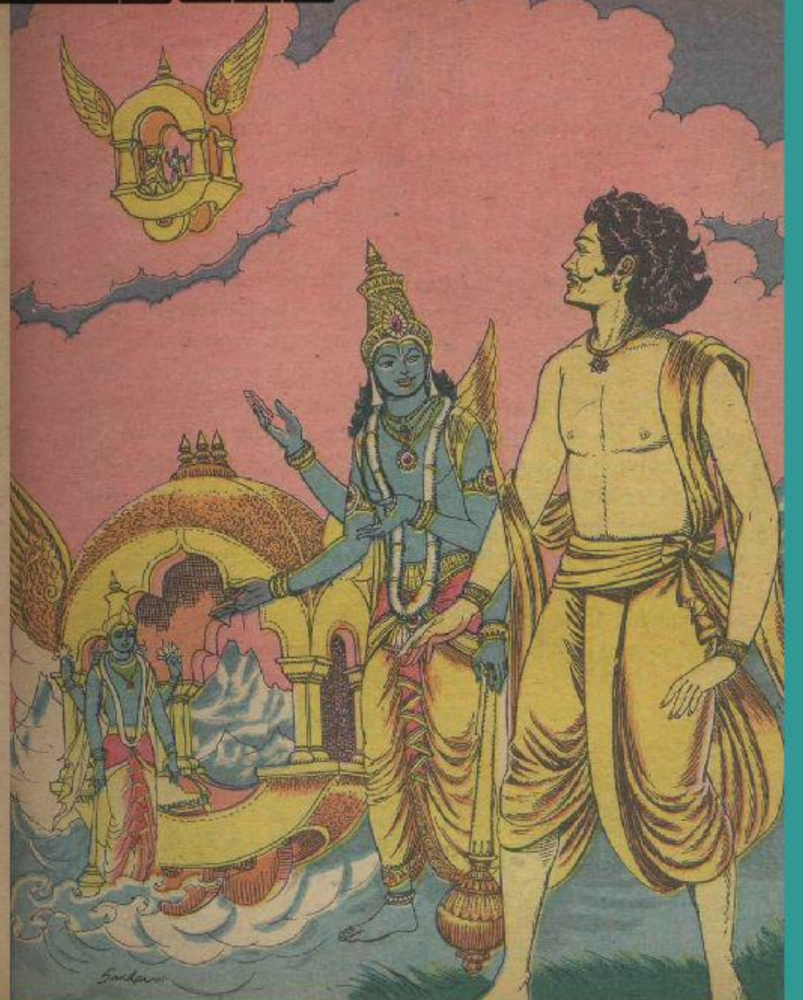
बद्रिकाश्रमी प्रस्थान केले. तेथे विष्णूचे ध्यान धरून तपश्चर्या करीत त्याने स्वर्ण देह संपादन केला.

श्री विष्णूच्या आज्ञेने विष्णुदूत विमान घेऊन आले त्यांना विष्णूसारखेच चार हात होते.

ध्रुव त्यांना म्हणाला–"माझ्या आईला प्राप्त नाही ते पद किती ही उन्नत असले तरी त्याची मला गरज नाही!" विष्णूदूतांनी प्रथम एका विमानातून वर जात असलेल्या सुनीतीला दाखविले. तेव्हां ध्रुव विमानात बसला आणि अनुक्रमे ग्रह मंडल, नक्षत्र मंडल आणि सप्तर्षी पार करून ध्रुव-पदापर्यंत प्राप्त झाला. ध्रुवपदाला विष्णु-पद किंवा ध्रुवक्षिती असेही म्हणतात. विष्णूचे निवासस्थान जे वैकुंठ तेथेच आहे. ध्रुवक्षितीतच गोलोक आहे. गोलोकात विष्णू द्विभुज रूपात कृष्ण म्हणून व प्रकृती ही राधा म्हणून राहून वेणुगान करीत आनंदाने विहार करतात. गोलोकाच्या वर घोर अंधःकार पसरलेला असतो. त्या वैकुंठलोकात वास करतो. ध्रुव नित्य-निर्निमष विष्णू अंधःकारापलीकडे विष्णूकडे एक टक पहात असतां त्याची ज्योति नित्य प्रकाशित होत असते. खुंटयाला बांधलेल्या गाईसारखे सप्तर्षिमंडल ध्रुवाच्या चारी बाजूला प्रदक्षिणा करते. त्याच्या खाली त्यावेळी सर्व ग्रह मंडल व नक्षत्र मंडल चक्राकार फिरत असतात.

गोलोकाच्या खाली ब्रह्मदेव राहतो. तो सत्यलोक, पुढे जनलोक, महलोक, स्वलोक, भुवलोक, भूलोक असे ऊर्ध्वलोकात सात-लोक आहेत आणि भूलोकाच्या खाली अधोलोकांतील अतल, वितल, सुतल, रसातल, तलातल, महातल व पाताळ असे सात लोक मिळून चवदा लोकांच्या वर विश्वशिखराच्या अग्रस्थानी राहून ध्रुव अचलावस्थेत राहून सर्व विश्वाला प्रकाशित करतो.

दीक्षा असावी, परंतु लहानथोर हाभेद न मानता कितीही मोठे ध्येय गाठणे अशक्य

असू नये. त्याचे उदाहरण म्हणजे पांच वर्षे वयाच्या ध्रुवाने तपश्चर्या करून जे साध्य केले ते होय!" या शब्दात सूत महर्षी ध्रुवचरित्र संपूर्ण करून पुढे सांगू लागले.

मत्स्य म्हणजे मासा. हा एक केवळ जलचर प्राणी आहे, तर कूर्म म्हणजे कांसव हे पाण्यातही व जमिनीवरही वास करणाऱ्या प्राण्यांपैकी एक आहे. पाण्यातून प्राणी जमिनीवर आला. म्हणजे जलचर अवस्थेतून भूचर अवस्थेत त्याने प्रवेश केला.

विष्णूने असाच कांसव होऊन कूर्मावतार धारण केला! असे सांगून सूत महर्षींनी कूर्मावताराची गाथा सुरू केली.

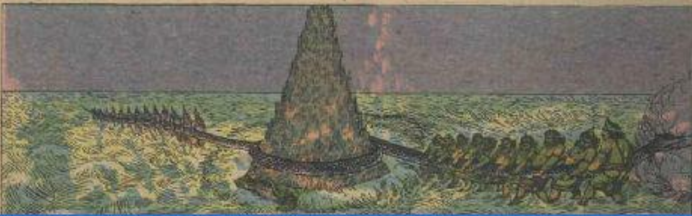
देव व दानव म्हणजे सुरासुरांनी क्षीरसागराचे मंथन सुरू केले. त्यांना या समुद्रमंथनाने अमृत प्राप्ती होईल असा विश्वास होता.

अमृतप्राप्ती झाली तर ती सर्व आपल्यालाच प्राप्त होईल! असे भुजबलावर आणि संख्याबळावर अवलंबून राहणाऱ्या राक्षसांना वाटत होते.

राक्षसांना अमृतप्राप्ती झाली व अमृतत्व लाभले तरी आपला बिघाड असा काय होणार? आपला सर्व भार त्या विष्णूवर तर आहे! असे देवांना वाटत होते.

क्षीरसागरात मंदर पर्वताला रवीसारखा उभा करून, वासुकी नागाला त्या रवीला बांधून समुद्रमंथन करावयाचे ठरले, परंतु मंदर पर्वताला आणून त्याला क्षीर समुद्रात आणून उभा करणे कोणाला शक्य नव्हते. म्हणून विष्णूने अनुग्रह करून ते काम केले आणि गिरिधारी ही कीर्ती संपादन केली.

राक्षसांनी वासुकीला त्याच्या तोंडाकडून धरतो, असा हट्ट धरला. 'ते मान्य करा', असा सल्ला विष्णूने देवांना दिला आणि सर्व देवांना पुढे धरायला सांगून शेपटाचे टोंक स्वतः विष्णूने धरले. नंतर क्षीरसागराचे मंथन सुरू झाले.

शंका समाधान

विंध्य पर्वताच्या पायथ्याशी एका खेड्यांत शंभू नांवाचा एक गरीब तरुण होता. तो डोंगराळ भागांत शेती करून आपल्या वृद्ध आईची सेवा करीत कशीबशी गुजराण करीत असे. एकदां त्याच्या मनांत एक शंका आली—"आपल्या बरोबरीचे इतर लोक आपल्या प्रमाणेच मेहनत करून श्रीमंत होत आहेत, मग आपण इतके कष्ट उपसून सुद्धा आपल्याला आणि आईला पोटभर अन्न मिळण्याची मारामार का?"

त्या भागांत असणाऱ्यांच्या तोंडी—"शंका असेल तर आंगीरस मुनीला विचार." ही लोकोक्ति असायची. हे आंगिरस मुनी नासिक जवळच्या त्र्यंबकेश्वराच्या डोंगरांत तप करीत आहेत, असे सुद्धा म्हटले जायचे.

आपली शंका आंगीरस महामुनींना विचारून घ्यावी, असे शंभूने ठरविले, त्याने आपल्या वृद्ध आईला तो विचार मनात येतांच तिचे मत विचारले. म्हणाला—"आई, मी नाशकाला जावे, म्हणतो" तेव्हां तिने त्याला त्याच्या या विचारापासून परावृत्त करण्याचा कितीही प्रयत्न केला तरी त्याने आपला निश्चय सोडला नाही. व तो त्र्यंबकेश्वराकडे निघाला.

मार्गक्रमण करीत असतांना निबिड अरण्यांत त्याला एक झोपडी दिसली. भुकेने त्याचा जीव कासावीस झाला असल्यामुळे त्याने त्या झोपडीत पाऊल टाकले व झोपडीतील वृद्धेजवळ अन्न मागितले. म्हणाला—"माते, घासभर खायला वाढाल का? फार भूक लागली आहे." त्या वृद्धेने त्यास पोटभर वाढून तो कुठे जात आहे याची चौकशी केली.

शंभूने सर्व कांही सांगितले. म्हणाला—"मी किती कष्ट सहन करून काम केले

तरी माझे दारिद्र्य कां जात नाही, हे मी आंगीरस मुनींना विचारायला जात आहे. ते सर्व ऐकून म्हातारी म्हणाली–"बाबारे, माझी सुद्धा एक शंका महामुनीला विचारून घे. माझी नात अठरा वर्षांची आहे, दिसायला अतिशय सुंदर आहे पण तिला बोलता येत नाही. तिचे मुकेपण कसे जाईल हे राज विचारून येशील का?"

शंभूने 'हो' म्हटले व तो तेथून पुढे निघाला. चालतां-चालतां एका गांवाजवळ पोंचला. तिथे त्याला एक घर दिसले त्याने त्या घरच्या यजमानास विचारले–"महा-राज, मी फार दूरून चालत येतो आहे, भूक फार लागली आहे, कांही खावयास मिळेल का?"

त्या गृहस्थाने शंभूला आपल्या पंक्तीस बसायला सांगून पोटभर जेऊं घातले, व 'कोण? कुठला? कुठे जात आहे?' म्हणून विचारले.

शंभू म्हणाला–"कितीही कष्ट केले, तरी माझे दारिद्र्य कमी होत नाही, असे कां? हे विचारण्यासाठी मी त्र्यंबकेश्वरी असणाऱ्या आंगीरस महामुनीकडे जात आहे!"

ते ऐकून तो गृहस्थ म्हणाला–"तर बाबा, माझ्या बाबतीतही जरा विचारून घे, माझ्या परसांत संत्र्याचे एक झाड रसरसून वाढलेले आहे, पण कितीतरी दिवस झाले, त्या झाडाला अजून फळ येत नाही, आंगीरस मुनींना ते झाड कसे फळेल हे विचारून येशील का?"

'बरे,' म्हणून शंभु पुढील मार्ग आक्रमूं लागला. जातां-जातां तो एका घनदाट-अरण्यांत पोंचला. तेथे त्याला एक आश्रम दृष्टीस पडला.

तो त्या आश्रमांत गेला, आणि त्याने तेथे एक मुनी होते, त्यांना मला थोडे जेवायला वाढाल कां? विचारले. शंभूचा थकलेला चेहरा पाहून त्या आश्रमांतील ऋषीने त्याला प्रेमाने पोटभर खाऊं घातले व विचारले की तो कुठे जात आहे?

शंभूने त्या ऋषीला आपले दारिद्र्य, व त्याच्या निर्मूलनाचा मार्ग विचारण्या-साठी आंगीरस महामुनीकडे जात असल्याचे कथन केले.

ते ऐकून ते ऋषी म्हणाले, "बाळ! तरमग आंगीरस महामुनींना माझ्या बाबतींतही थोडी विचारणा करून घे मी कितीतरी दिवसांपासून कांही सिद्धी प्राप्त करण्या-साठी साधना करतो आहे, पण किती वर्षं झाली तरी माझी साधना सफल होत नाही, काय कारण? तेवढे विचारून घेशील काय?"

"अवश्य विचारून येईन!" म्हणून सांगून शंभू त्र्यंबकेश्वराची वाट चालूं लागला. बऱ्याच कठीण प्रवासानंतर तो आंगीरस महामुनींच्या आश्रमाजवळ येऊन पोंचला. महामुनींनी त्याला प्रेमाने आंत बोलावून घेतले. स्नान, भोजन झाल्या-नंतर त्याचे येण्याचे कारण विचारले.

शंभू हात जोडून विनयाने म्हणाला, "महामुनी! मी आपल्याकडे चार शंकांचे निरसन करून घेण्यासाठी आलो आहे."

आंगीरस महामुनी म्हणाले–"बाबारे! माझ्या नियमांनुसार मी फक्त तीन शंकांचे निरसन करेन. तरी तूं एक प्रश्न वगळून बाकी तीन प्रश्न विचार, मी तुझे शंका समाधान करीन."

शंभू क्षणभर विचार करुन आपल्या दारिद्र्याबद्दलची शंका न विचारण्याचे ठरवून, म्हातारीच्या मुक्या मुलीबद्दल,

गृहस्थाच्या वांझोटया झाडाबद्दल व सिद्धी प्राप्त करण्यासाठी तपाचरण करणाऱ्या ऋषीबद्दलच्या शंका विचारून, महामुनींनी त्यांचे केलेले समाधान ऐकून, विनम्र अभिवादन करून परत निघाला.

प्रथम तो तपःसाधना करणाऱ्या ऋषीकडे आला, ऋषीने शंभूला बघतांच–"महामुनींनी काय सांगितले?" म्हणून विचारले.

शंभू म्हणाला–"तुमच्या डोक्यांत एक मणी आहे म्हणें, तुमची सगळी साधना त्या मण्यांत जात असल्यामुळे ती फलद्रुप होत नाही, तो मणी काढून टाकल्यास तुम्हाला सिद्धी प्राप्त होईल, असे आंगीरस महामुनींचे सांगणे आहे."

हे ऐकून त्या ऋषीला आश्चर्य वाटले, त्यांनी आपल्या जटा मोकळ्या केल्या तेव्हां जटेतून एक मणी निघाला. ऋषींनी तो मणी शंभूला दिला व म्हटले–"बाबारे, हा मणी तू ठेवून घे, मी सिद्धिसाधन करण्यास मोकळा झालो."

ऋषींचा निरोप घेऊन शंभू त्या गृहस्थाकडे निघाला.

शंभूला बघतांच त्या गृहस्थाने विचारले–"महामुनींनी माझ्या प्रश्नाचे उत्तर दिले कारे?"

शंभू त्यांना म्हणाला, "महामुनींनी सांगितले आहे की तुमच्या संत्र्याच्या झाडाखाली सुवर्णमुद्रांनी भरलेले नऊ कलश आहेत म्हणे. ते बाहेर काढल्यास झाडास डाळिंबे लागतील."

हे रहस्य बाहेर फुटणे बरे नव्हे, म्हणून त्या गृहस्थाने, त्याच रात्री, शंभूच्या मदतीने संत्र्याच्या झाडाखाली खणून पाहिले, जमीनीतून नऊ सुवर्ण कलश निघाले.

आश्चर्याने थक्क होऊन तो गृहस्थ शंभूला म्हणाला, "बाबारे! हे सर्व अगदी अकल्पित आहे,. तरी तूं यांतून एक कलश घेऊन जा!"

ऋषीने दिलेला मणी व एक स्वर्णकलश घेऊन शंभू म्हातारीच्या झोपडीकडे निघाला.

म्हातारीने शंभूस बघतांच विचारले, "बाबारे! माझ्या नातीबद्दल महामुनी काय म्हणाले?"

"आजी! महामुनी म्हणाले की, तुझ्या नातीस तिच्या मनपसंत वर दृष्टीस पडतांच ती आपोआपच बोलूं लागेल," शंभू म्हणाला.

त्याचे बोलणें होत आहे तोंच म्हातारीची नात तिथे आली.

शंभूला बघतांच तिचे गाल लाजेने आरक्त झाले. ती आजीला म्हणाली, "आजी हे कोण आहेत?"

तिचे बोलणे ऐकून म्हातारी आनंदून म्हणाली–"माझे आईग! तुला बोलतां आले, याचा अर्थ हा नवरा म्हणून तुला पसंत आहे. आतां मी तुमचे दोघांचे लग्न लावून देऊन सुखाने डोळे मिटण्यास मोकळी झाले."

शंभूचे लग्न झाले. तो बायकोला घेऊन मणी व सुवर्णमुद्रांचा कलश घेऊन घरी परतला.

दरम्यान शंभूची वाट बघून, रडून-रडून त्याची आई आंधळी झाली होती. शंभूचा आवाज ऐकून ती तृप्त झाली, पण ती त्याला बघूं शकली नाही. तिला फार फार वाईट वाटले.

शंभूने ऋषींनी दिलेला मणी काढून आईच्या डोळ्यासमोर धरून म्हटले–"हा मणी तरी दिसतोय का आई?" आईने तो मणी हातांत घेऊन डोळ्याच्या अगदी जवळ नेला व, "नाहीरे बाळा, कांहीच दिसत नाही" असे म्हणूं लागली तोंच तिच्या डोळ्यांना त्या मण्याचा स्पर्श झाला तत्क्षणीं तिला पूर्ववत् दिसूं लागले.

ऋषींनी केलेल्या तपः साधनेमुळे त्या मण्यांत अलौकिक महिमा आहे, हे शंभूने ओळखले. त्या मण्याच्या प्रभावाने शंभूचे दिवस पालटले. तो आपल्या सौंदर्यवती पत्नी सह, आईची सेवा करीत सुखाने राहू लागला.

